

dis delineantis penicillus, lectorum animos excitabit A recreabitque materia grandior, rerum gestarum varietas, dictorum denique veritas, quam ex purissimis fontibus, ex Hilario nimirum ipso, et ex probatissimis auctoribus depromemus. Ita vero insignioribus illius factis, quæ sub oculos cadunt, referendis dabimus operam, ut sancti Doctoris animum pro modulo exprimere tentemus, videlicet intaminatos a pueritia mores, in episcopali munere sanctitatem, doctrinam et eruditionem, egregiam in dicendo scribendoque facundiam, zelum pro fide intrepidum, adversus hæreticos præsertim Arianos divinum prope robur, infractam duris adversisque in rebus patientiam, invictam denique in omnes patientiam, mansuetudinem ac lenitatem contra quam nonnullis hactenus, qui Hilarium non penitus norunt, persuasum est. Hanc vero persuasionem, ut obiter id dicamus, satis re-

pellit vel unum Ruffini testimonium, a quo Hilarius audit, *vir natura lenis et placidus, simulque eruditus, et ad persuadendum commodissimus*: ut qui fidei veritatem non modo eloquentia et eruditione animis inspirabat, sed etiam lenitate, mansuetudine, indulgentia et ad aliorum contumaciam accommodata oratione, quæ optima conciliandæ veritatis ratio est, insinuare studebat. Hinc de rigore disciplinæ non nihil remittebat aliquando, ut ad Ecclesiæ sinum pia quadam facilitate revocaret, quos aut error aut ignorantia seduxerat. Hinc modo homœusion homœusio præferebat, modo nefandas Anomœonum blasphemias patienter excipiebat; ut omnes hoc lenimento Christo lucri faceret. Hæc in antecessum breviter dicta sufficiant, quæ uberius, Deo favente, nunc explicanda sunt.

VITA SANCTI HILARII PICTAVIENSIS EPISCOPI

EX IPSIUS SCRIPTIS AC VETERUM MONUMENTIS NUNC PRIMUM CONCINNATA.

CAPUT PRIMUM. 1. *Hilarii ortus: an ex Christianis parentibus sit.* — Clari-simum Ecclesiæ sidus, Hilarium in Galliis ortum habuisse, nemo unquam negavit. *Quis enim,* inquit Augustinus (*Aug. lib. 1 contra Jul., cap. 3*), *ignorat Hilarium episcopum Gallum?* Et vero ex Aquitania, quam Sulpicius Severus (*Sulpic. sub fin. dial. 1*), Ammiano Marcellino libro xv, cap. 11, suffragante, cæteras Galliarum provincias urbanitate tunc superasse significat, eum oriundum esse apud omnes convenit. Neque solum Gallus, sed et *Pictavis genitus* ab Hieronymo memoratur (*Hier. præf. in lib. II Comm. ad Gal.*). Cui cum prorsus consentiat Venantius Fortunatus (*Venant. lib. VIII, carm. I et lib. II, c. 16*), nec repugnet Fortunatus alius (si tamen alius vitæ Hilarii scriptor); ea illi civitati non est facile imminuenda gloria, qua de tantis viri non modo episcopatu, sed et ortu sese decoratam arbitratur. Eum quidem *Burgensem* vocat S. Antoninus, Saussains vero in *pago Claro* natum affirmat: sed recentioribus scriptoribus quis non anteponat Hieronymi atque Venantii auctoritatem?

2. In quodam ms. non admodum antiquo Cardinalis Ottoboni, pater Hilarii Francarius appellatur. Tradit quoque Bouchetus (*cap. 6. Annal. Aquit.*) tumulum parentum Hilarii 20 annis antequam opus suum ederet, hoc est circiter an. 1500 in parochiali æde apud Clissonium Hilario sacra repertum esse, in quo idem nomen ipsius patri attribuebatur. Sed quid sit de parentum nominibus, certe in dubium revocari non potest generis illius claritudo, qui, Fortunato teste, « apud Gallicanas familias nobilitatis lampade non obscurus, imo magis præ cæteris gratia generositatis ornatus fuit. »

3. Celebris hic oritur quæstio, utrum Christianis parentibus natus sit. Negant plerique, et opinionem suam ipso librorum de Trinitate exordio confirmant, in quo narrare videtur Hilarius, quo pacto ad Christianæ fidei notitiam pervenerit. Ac primo quidem præmittit, circumspicienti sibi quodnam esset primum humanæ vitæ ac religiosum officium, unde utilis et optanda vita efficeretur, sit im affuisse otium atque opulentiam; sed hæc se humana felicitate indigna sensisse, quæ a belluinæ oblectationis consuetudine non multum essent aliena. Tum sibi eorum sententiam consideranti, qui *bene agere atque intelligere, id demum bene vivere esse opinabantur*, eam etsi minus ineptam, nondum tamen ad beate vivendum satis idoneam sibi visam esse declarat (*num. 2*): cum illi beatam vitam intra semetipsos continent, ipsius vero animus sese efferret in Deum, *cui se totum ipse deberet, cui famulans nobilitandum se existimabat, ad quem omnem spei suæ opinionem referret, in cuius bonitate inter tantas præsentium negotiorum calamitates tanquam tutissimo sibi portu familiarique requiesceret* (*num. 3*). Exinde varias philosophorum de Deo opiniones se expendisse ait, nullamque probasse; quia cum plerique multitudinem colerent, ipse *in Deo nihil nisi æternum potensque esse venerandum, et omnipotentiam æternitatemque non nisi penes unum esse pro certo haberet*. Demum eam, quam anxie adeo quæritabat, notitiam veluti casu se adeptum esse testatur (*num. 4*) in hunc modum: *Hæc igitur, multaque alia ejus modi cum animo reputans, incidi in eos libros, quos a Moyse atque a prophetis scriptos esse, Hebræorum religio tradebat*. Quibus ex libris quantum profecerit, subinde narrat (*num. 5*), se nempe admiratum

quam verba Exodi III : *Ego sum qui sum*, naturæ divinæ incomprehensibilem cognitionem aptissimo ad intelligentiam humanam sermone significarent; ac postea se ex Esai XL, 12, et LXVI, 1, Deum immensum; ex Psal. CXXXVIII, 7, ultra rerum intelligentias infinitum, et ex Sap. XIII, 5, totius pulchritudinis pulcherrimum didicisse.

4. His lectis, jam non incertus fluctuabat animus quis colendus esset; fatigabatur tamen partim suo, partim corporis metu (num. 6 et 7); quia ipsi suberat naturalis sensus, ut pietatis professionem spes aliqua incorruptæ beatitudinis aleret, quam sancta de Deo opinio et boni mores mererentur. Sed ex Evangelii Joannis initio mens trepida et anxia plus spei invenit quam expectabat: ex quo primum ad cognitionem Dei patris imbutur (num. 9 et 10); deinde quod antea naturali sensu de Creatoris sui æternitate, infinitate et specie opinabatur, proprium esse etiam Unigenito Deo accipit; audit postremo, unicuique esse Dei Filio potestatem fieri, ac propterea Verbum carnem factum esse, ut per Deum Verbum carnem factum caro proficeret in Deum Verbum. Unde cum tandem concludat: *Hanc itaque divini sacramenti doctrinam mens læta suscepit, in Deum proficiens per carnem, et in novam nativitatem per fidem vocata, et ad cælestem regenerationem obtinendam potestati suæ permissa*: innuere videtur, se in ætate jam provectora, ex Scripturarum lectione, a gentili religione ad Christianam perductum esse (num. 11).

5. Veruntamen quod Fortunatus de illo scribit (lib. 1, n. 3): *A cunabulis tanta sapientia primitiva ejus lactabatur infantia, ut jam tunc potuisset intelligi, Christum in suis causis pro obtinenda victoria necessarium sibi militem jussisse propagari*, hoc potius sonat, Hilarium videlicet jam ab infantia Christum induisse, et Christianam doctrinam cum lacte suxisse. Neque his repugnat librorum de Trinitate exordium. Cum enim in eo selectis Scripturæ testimoniis ostendatur, quanto apud fideles potior sit, quam apud philosophos, scientia Dei; minus sapit hominem qui prima fidei suæ tyrocinia narret, quam doctorem in sacris profanisque litteris versatissimum, qui aut gentilem philosophum, sub typo sui, quibusdam veluti gradibus ad Christianam religionem promoveret, aut se ipsum in religione, qua jam esset imbutus, altiori rerum contemplatione magis ac magis confirmare student. Sane tam sagacis animi vir, qui fortuita sacrorum librorum lectione abstrusissima quæque Christianæ religionis mysteria per se clare dilucidare percipere valuerit, de Deo non tunc primum cœpisset magnifice sentire, cum ad Exodum pervenisset. Multa quippe continet Genesis, quæ majestatem Dei atque gloriam mirifice commendat. Ante etiam, quam attingisset Esaiam, in aliis libris occurrissent plurima, quæ quam de Deo ex Exodo conveperat opinionem confirmassent. Sed nec usquam Hilarium sese gentilitatis errorem deposuisse meminit. Nam cum verbis superius jam allatis ait, eam se alacriter suscepisse doctrinam, qua mens in novam

nativitatem vocata, et ad cælestem regenerationem obtinendam potestati suæ permissa est, tam existimandum est loqui de sua recenti per baptismum regeneratione, quam gratulari se in ea religione institutum, qua nova animi nativitas non interitura, divinaque corporum post hanc vitam regeneratio sperantur; eoque se liberatum metu, quo antea se fatigatum dixit, ne animus corpusve interirent.

6. Neque efficacius ex antiquis probant, Hilarium in adulta dumtaxat ætate Christianis mysteriis fuisse initiatum. Hæc quidem Esaiæ verba *Gloria Libani ad te veniet*, ita exponit Hieronymus, ut cum Cypriano, quem idolorum cultui diu mancipatum fuisse non inficiandum est, Hilarium nostrum conjungat atque comparet in hunc modum: *Vir sanctus et eloquentissimus martyr Cyprianus, et nostri temporis confessor Hilarius, nonne tibi videntur excelsæ quondam in sæculo arbores ædificasse Ecclesiam Dei?* Sed apertum est hoc uno Hilarium et Cyprianum una conjungi, quod ambo excelsæ fuerint arbores. At vero Cyprianum, qua gentilem, non excelsam, sed humi potius repentem arborem exstitisse quis neget? Unde nec ab Hieronymo dicuntur *excelsæ quondam in gentilitate arbores*, sed in sæculo: ut Clero opponatur sæculum, in quo cum nobilitate generis, doctrinæ splendore, ac singulari morum probitate claruissent, totam illam gloriam suo in Clerum transitu ad Ecclesiæ utilitatem, decus et ornamentum transtulerint. Neque magis est obscurum, quid Augustinus sibi velit his verbis: *Nonne respicimus quanto auro et argento et veste suffarcinatus exierit de Ægypto Cyprianus doctor suavissimus et martyr beatissimus, quanto Lactantius, quanto Victorinus, Optatus, Hilarius; et ut de vivis taceam, quanto innumerabiles Græci (August. lib. II de Doctr. Christ., c. 40)?* Evidens enim est, non hic superstitiosum cultum Ægypti vocabulo ab eo significari, sed mundanam doctrinam: qua cum præstantes illi viri egregie excolti ac ditati essent, totos illos thesauros quos ex Ethnicorum lectione decerpissent, postmodum in usus Ecclesiæ converterint. Sed si id minus liqueret; Optato, quem nunquam non Christianum legimus, cæteris addito, eos non superstitione, sed aliqua alia ratione inter se comparari manifestum esset.

7. An igitur idolorum cultui aliquando deditus fuerit Hilarium, valde incertum est: quod ne pro certo haberetur, non litigandi animo, paulo diligentius tractandum censuimus. Quod enim Vincentius Bellovacensis ac S. Antoninus scribant, eum *optimum semper fuisse Christianum*, non minus est probabile, quam quod vulgo existimant, eum ab incunabulis Christi legi non fuisse subditum (*Vinc. Bell. lib. XIV, c. 25; S. Anton. tit. XI, c. 3*).

CAP. II. 8. *Hilarii eruditio, fides, et vivendi ratio donec ad clerum adsciscatur.* — Magnus ille Hilarium, quem cum iis qui in sæculo scientiæ atque insignium virtutum laude floruerunt, comparandum esse Hieronymi et Augustini testimoniis constat, si recentioribus quibusdam habenda fides, primis annis obtuso fuit ingenio: sed Romam, atque inde in Græ-

etiam profectus, decenniali studio assiduo, naturalem A difficultatem vicit, et raræ sapientiæ, eruditionis ac eloquentiæ ornamenta consecutus est. Utut est, uno ore prædicant veteres, et scripta ipsius confirmant, illum ingenii non minus magnitudine præstitisse, quam acumine. Sane ad id persuadendum idonei sunt uni de Trinitate libri: quorum si primus ante cæteros scriptus concedatur (ad quod probandum argumenta non desunt), stupenda videbitur illius animi amplitudo, quippe qui tam vastum Opus vel ab ipso exordio accurate adeo complecti tamque exquisite delineare valuerit.

9. An Romæ, an etiam in Græcia ingenium optimarum artium studio excoluerit, non temere asseruerim: maxime cum Hieronymus scripto mandaverit (*Hier. epist. 4 ad Rust.*), studia tunc in Galliis B florentissima exstitisse. Tantam vero eloquentia acquisivit gloriam, ut ab eodem Hieronymo vir temporibus suis disertissimus et eloquentiæ Rhodanus appellari meruerit (*Præfat. in lib. 11 Comm. ad Gal. et epist. 141*). Poeticæ quoque dedit operam: eamque artem, quam ad pravos et impuros usus multi detorquent, ad celebrandas Dei laudes et ad apostolorum gesta martyrumque certamina decantanda adhibuit. Illum quamdam dumtaxat græcarum litterarum aulam cepisse, et ad obscuriora Origenis verba intelligenda Heliodori presbyteri opera usum esse auctor est Hieronymus (*Hier. epist. 141 ad Marcellum*), sed eo tantum in loco, in quo non satis circumspecte locutus esse merito iudicetur. Ibi enim præ nimio erga Hilarium reverentiæ affectu, cum reprehendere non C auferet, quem errasse suspicabatur; prius de eo excusando, deque errato in alterum transferendo, quam de vera illius sententia expendenda cogitavit. Sed neque ei in Orientem deportato Heliodorum adhærisse, neque illum toto exsilio sui tempore a scriptis Græcorum evolvendis abstinuisse crediderim. Et Hieronymus quidem, ni fallit conjectura, Hilarium in græcis litteris tenuiter versatum esse non aliunde iudicavit, quam ex libro de Synodis, in quo versiones ip-sius nonnihil intricatæ videntur et non satis liberæ et expeditæ. Si quid tamen in his vitii est, in ætatem, qua scrip-sit, commode referas. Tunc enim extra interpretandi leges excurrere sibi videbantur, quoties eundem verborum ordinem non retinerent. Unde cum multas Orientalium fidei confessionum D versiones circumferri non ignoraret, novam tamen ipse cudere aggressus est. (*lib. de Synod. n. 9*), quod illarum ex græco in latinum ad verbum expressa translatio afferret plerumque obscuritatem. Eum quidem modo vix cogitaveris græcæ litteræ tenacius adhærere potuisse: sed hinc concedas necesse est, illum in eo scribendi genere nonnulla sibi permisisse, quæ majores ipsius sibi licere non existimabant. Verum si quis linguæ græcæ peritia, nemo philosophia eum excelluisse negaverit.

10. Ob varias opes, quas ex hac disciplina in Ecclesiæ utilitatem transtulit, non immerito dixit Augustinus (*Aug. lib. 11 de Doctr. chr., c. 40*), eum

A multo auro argentoque suffarcinatum ex Ægypto ad Ecclesiam transiisse. Ita vero eas illimes et ab omni fæce purgatas scriptis suis admiscuit, ut nihil in eis profanum, nihil offendas sacerdote non dignum. Sed et antequam ad hanc dignitatem promoveretur, non sola contentus eruditione philosophica, mores etiam ad perfectas philosophiæ leges composuit. Imo ab infantia, Fortunato si credas (*Fortun. lib. 1, n. 3*), divina quadam sapientia lactabatur.

11. Vana tamen et sterilis evasisset multiplex illius scientia, nisi eam fides fecundasset. Hanc porro eum baptismo abunde percepisse, ex subjectis constabit. Sed quandonam hoc salutari sacramento initiatus sit, incertum. Hoc unum constat, baptismum ipsius non paucorum annorum intervallo episcopatum præcessisse: siquidem ipse ait (*lib. de Synod., n. 91*): *Regeneratus pridem, et in episcopatu aliquantisper manens, fidem Nicænam nunquam nisi exsulaturus audivi*. Quo ex loco eorum forsán juvaretur sententia, qui Hilarium Christianis ortum parentibus negant, nisi apud omnes esset in confesso, id iis temporibus moris obtinuisse, ut in proveciam ætatem baptismus sæpe differretur.

12. Verum eo testimonio luculenter probat, Nicænum concilium, quamvis novo *Consubstantialis* vocabulo, nihil tamen novum decrevisse: cum ipse antequam Nicænum symbolum audisset, eandem doctrinam tum ex verbis evangelicis quibus baptismus traditur, tum ex apostolorum symbolo quod ante baptismum discitur, semper intellexerit credendam, ac firme crediderit. Quocirca Constantio auctor est (*lib. 11 ad Const., n. 4 et 7*), ut si quidem Nicænis decretis subscribere timeat, primam et solam evangelicam fidem in baptismo confessam intellectamque retineat. Et initio lib. 11, de Trin. queritur, quod cum Trinitatis mysterium baptismi verbis satis aperte esset declaratum, Ariani cœlestium verborum simplicitatem pro voluntatis suæ sensu, non pro veritatis ipsius absolute susciperent, aliter interpretantes, quam dictorum virtus postulare. Alias eis etiam exprobrat, quod fidei non adhæreant apostolorum symbolo consignatæ, sine cuius professione nemo baptismum percipit: *Fides*, inquit (*Ibid. n. 6*), *scribenda est; quasi in corde non sit. Regenerati per fidem ad fidem docemur: quasi regeneratio illa sine fide sit. Christum post baptismum discimus: quasi baptismum aliquod esse possit sine Christi fide* (*lib. de Synod., n. 63*). Contra Gallicanis episcopis gratulatur, quod necessarium non habuerint episcopi legere, quod regenerati neophyti tenerent corde atque crederent. Ipse vero quam alte eandem in regenerationis suæ Sacramento imbiberit, variis modis enuntiat. Modo enim ait (*lib. vi de Trin., n. 21*): *In te ita credidi, per te ita renatus sum: et exinde tuus ita sum; modo vero (ibid.): His immedicabiliter imbutus sum: et ignosce, omnipotens Deus, quia in his nec emendari possum, et commori possum; et paulo ante (num. 20): Hæc enim ego ita didici, ita credidi, et ita confirmatæ mentis fide teneo, ne aut possim cre-*

dere aliter, aut velim. Demum cur aliter credere ac A doceri non possit, eam ad calcem lib. II ad Constant. reddit rationem, quod ea fides et evangelicæ doctrinæ et regenerationis suæ symbolo consentanea sit. Quæ ratio cum in cæteros fidei nostræ articulos pariter valeat; nemo jure dubitarit quin et pati in eorum veritatem perspicacitate penetrarit, et ad defendendos singulos æquali semper constantia fuerit instructus.

13. Qui philosophiam fidei subjecerit (lib. I de Trin., n. 13). — Tanto fidei lumine per baptismum illustratus, nullis unquam vanæ philosophiæ fallaciis in errorem abduci potuit: sed præcepto parens apostolico: *Videte ne quis vos spoliaret per philosophiam*, hoc se effacto adversus omnia humanæ rationis jacula veluti clypeo munivit: *Respuit captiosas et inutiles philosophiæ questiones fides constans, neque humanarum ineptiarum fallaciis succumbens, spoliolum se præbet veritas falsitati*. Ut enim in vera philosophia vidit, ultra naturæ humanæ intelligentiam a Deo gesta, non succumbunt rursus naturalibus mentium sensibus: quia infinitæ æternitatis operatio infinitam metiendi exigit opinionem. Quæ infinitas cum desit humanæ menti, nihil ei suppetit, unde divina mysteria assequatur. Vidit etiam humanam rationem, siquidem creati est, perfectam non posse esse; adeoque nec comprehendere Creatorem: *Non enim, inquit, concipiunt imperfecta perfectum* (lib. III, n. 24).

14. Hanc uni fidei gloriam attribuit, ut ad ea cœlesti ipsius virtute perveniat homo, ad quæ per- tingere propriis viribus non valet. Eamque ob cau- C sam Christianos, qui fidei intellectum subdicere norunt, sapientibus mundi, a quibus desipere putantur, multo sapientiores esse hinc demonstrat, quod in arcana longe altiora penetrent. De hac illorum sapientie stultitia lib. V, initio, libenter ipse gloriatur: et merito quidem, quippe cui ad summam sapientiam hac iter fuit. Qui autem fide naturalem philosophiam devicerit, operæ pretium est vel uno exemplo demonstrare. Audit ex Evangelio: *Christus post resurrectionem corporeus, non simulatus aut fallax, clausam domum in qua erant discipuli congregati, introiit*. Statim ei a philosophia suggeritur: *An constructa parietum penetrans et solida lignorum, naturam eorum impenetrabilem transcurrit? Cui Hilarius quasi assentiens: Nihil equidem, inquit, cedit ex solido, D neque per naturam suam aliquid tamquam lapsu insensibili ligna et lapides admittunt*. Tum illa veluti jam victrix urget: *Dicamus ergo factum non fuisse, quia intelligentiam facti non apprehendimus; et cessante sensu nostro facti ipsius cesset effectus*. Verum sapientis stultitiæ armis instructus Hilarius stultam illam sapientiam calcat, eique victoria de qua sibi jam phœdebat erepta, fidenter succlamat: *Mihi imperito, et tantam de omnibus Deo ut sunt ab eo dicta credenti, rationem istius facti ne reposescas. Dominum audio: et quia his credo quæ scripta sunt, scio quia adstetit Dominus clausa domo in medio discipulorum*. Ac postmodum omnes, ut vanas inanesque prudentiæ sc-

cularis ratiunculas secum despiciant, adhortatur his verbis: *Noli negare quod steterit, quia per intelligentiæ infirmitatem consistentis non consequaris introitum*; et id quidem maxime, cum multarum Dei operationum exemplo habueris, unde *crederes Deum efficere posse, quarum intelligere efficientiam non possis*. Ulterius etiam progreditur. Si enim, inquit, hominum intelligentia ad conspicabiles res et corporeas coarctatur, quauto magis ad invisibiles et divinas? Si Christi corporei januis clausis ingressum ratione non assequimur, quanto minus æternam ipsius ex æterno Patre generationem?

15. Eadem ratione, lib. VII de Trin., n. 14, omnem in Eucharistiæ sacramento de carnis ac sanguinis veritate ambigendi occasionem præcidit. Sed ex allato exemplo, quod ex ipsis Hilarii sententiis ac verbis inter se temperatis, nunquam tamen alienum in sensum detortis illustravimus, intelligere est quam caute fidei scopulos declinavit; et quomodo extra metas rationis erumpens, stultus sit factus, ut obsequendo Dei verbis sapiens evaderet. Utinam stulti tam prudentis vestigia premerent nostræ hujus ætatis hæretici, nec fidei soliditati, quam intemperata servat Ecclesia, inanes quasdam rationes, seu potius, ut ita loquar, speriosas hallucinationes anteponebant. Mox save intra Ecclesiæ sium, quæ misere dirumpunt, regrederentur. Eam porro unam ab Hilario improbari prudentiam humanam, quæ fidei nesciat subjici, hic interim monitum volumus, donec insequenti capite ostendamus, quanti fecerit fidem doctam, sive scientiam quæ fidei famuletur.

16. *Hæreticorum consortia devitat*. — Summo illo intemperatæ fidei servandæ studio impulsus, a catholicæ religionis hostibus sic abhorruit, ut cum a Judæorum vel hæreticorum convivio abstinere Fortunatus suo etiam ævo difficillimum esse testetur, ipsi non solum mensa, sed *neque salutatio fuerit cum his prætereunti communis* (Fortun., lib. I, n. 3). Eam tamen agendi rationem, quam laudabiliter tenuit laicus, postea prudens remisit. Episcopus enim factus, ut hæreticos Christo lucrifaceret, nec criminis loco duxit quemquam cum his orare aut colloqui, nec ipse eorum colloquia recusavit (lib. in Const., n. 2).

17. Cum autem non ignoraret fidem mortuam esse, nisi per charitatem operetur (in Psal. LI, n. 16), hominesque non solum propter infidelitatem, sed et propter sterilitatem a Christi corpore eradicandos esse: primum ecclesiasticis regulis et evangelicis institutis animum informandum tradidit: tum seipsum propria disciplina ita coercuit intonsus, ut irreprehensibilis in templo Christi sacerdos jam tum præparari videretur; ita se variis pietatis operibus exercuit, ut adhuc in laicali proposito pontificis gratiam divino nutu possideret. Denique Deum, quo plenus erat, in alios etiam effudit. Nunc enim, Fortunato teste, alios de confessione sanctæ Trinitatis informans, nunc alios promissionem regni cœlestis invitans, uno verbo omnes de pio religionis opere commonens, non cessabat in plebem

verba veritatis fructum fidei redundantia seminare. A

18. Tanto viro dignam Deus tribuit sponsam, ex qua filiam unicam nomine Abram procreavit. Illius quippe nomen, genus ac vitæ seriem quamvis nulla nobis monumenta prodiderint, pietatem tamen, et in divinis rebus intelligendis sagacitatem, necnon in sectandis evangelicis consiliis studium Hilarius ipse satis commendavit; cum filie rescribens, eamque sub ænigmatibus et parabolis quibusdam ad modestiam ac virginitatem cohortans, jubet eam, si quid per ætatem minus intelligat, matrem interrogare. Cui enim hæc non sonent piissimam matrem, quæ omni sæculi spe abjecta, in id unum cum conjuge conspiravit, ut Dei cultui et obsequio quod sibi erat charissimum manciparet? Unde adjicit, nihil eam in votis magis habere, quam ut filiam optimis moribus B
quis rursus quodam modo generaret, ac Deo pareret.

CAP. III. 19. *Episcopatum suscipit: quid de ejus munere sentiat: qui eo fungatur.*— Sic Hilarius connubio junctus, quasi et non adstrictus vivebat, omni scientiarum genere instructissimus, vitæ probitate purissimus, integritate fidei atque constantia insignis, æstuans zelo animarum, omnibus denique dotibus, quas ab episcopo Paulus desiderat, ornatus; cum concordante populi voce, aut potius Dei Spiritu proclamante, vir quædam mysteriis deputatus, aliquando sacris altaribus sacerdos electus est (*Fortunat.*, lib. 1, n. 4). Eum in episcopatu Pictavensi Maxentium S. Maximini fratrem exceperisse Lupus Ferrariensis scribit in ejusdem Maximini vita: quo anno, nec ille, nec quisquam alius notat. A plurimis quidem existimatur anno dumtaxat 355, episcopatum sumpsisse; sed cum iis quæ ante exilium episcopus egit, non bene consentit hæc opinio (*Vide infra num. 29 et 30*). Auctoritas enim, qua anno 355, visus est in Ecclesia polere, et publica sanctitatis ipsius fama, quæ forsitan longe ante hunc annum, Martinum a Gallia finibus ad ipsum evocavit, postulant ut aliquot annis antea episcopalem dignitatem sit adeptus. Neque hinc rationi adversatur, quod ex libro de Synodis, n. 91, afferunt: *Regeneratus pridem, et in episcopatu aliquantisper manens, fidem Nicænam nunquam nisi exsultans audivi*: cum his verbis id unum conficiatur, non tantum temporis ab ordinatione Hilarii, quantum a baptismo, ad exilium ipsius effluxisse. Certe illud aliquantisper ad quinque aut sex annos extendere æque licet, ac intra unum concludere. Immo quo latius patebit hæc particula, eo erit, efficacius Hilarii argumentum, ut insinuet Gallorum fidem de Patris et Filii æqualitate non a Nicæna synodo cœpisse: si quidem ea synodus Galliis ita ignota erat, ut ipse prius regeneratus, inter episcopos etiam aliquandiu sederit, priusquam de illa quidquam audiret.

20. Hoc saltem ex allato loco planum, eum scilicet juxta Apostoli præceptum non neophytum fuisse, cum a populo Pictavensi in episcopum cooptatus est. Nondum quidem o vivis excesserat illius uxor; sed ea ætate, quia virgines aut non tanti erant quanti erant necessarii, aut opera virginitati congruentia

non habebant, vel non existimabantur habere, sæpe in sacerdotium eligebantur mariti. Quos tamen ea lege ordinatos esse, ut ab operibus nuptiarum deinceps abstinerent, Hieronymo affirmanti (*Hieron.*, lib. 1, cont. Jovinian.) negare non ausus est continentie quamvis adversarius Jovinianus, adeo ut volens nolens confessus sit, non posse esse episcopum, qui in episcopatu filias faciat; alioquin si deprehensus fuerit, non quasi vir tenebitur, sed quasi adulter damnabitur. Eundem Ecclesiæ morem tuerent Siricius Papa epist. ad Himerium Tarrac. c. 7, Innocentius I, epist. ad Victricium, c. 10, et Ambrosius lib. 1 Offic., c. 50, n. 257, et epist. 63, ad Vercell., n. 62.

21. *Grynaei mendacium de Canonicis S. Hilarii.*— Hac se lege adstringi libenter passus est Hilarius, qui virginitatem et continentiam quanti faceret, alias etiam luculenter probavit. Filia namque unica illi erat et maxime ebata: cui cum honestis nuptiis virginitatem præferendam persuasisset, eam præmatura morte sibi præripi maluit eum præclaro hujus virtutis proposito, quam cum illius periculo diutius vivere (*V. epist. Hilarii ad Abram*, n. 7, et *Fortunat.*, n. 13). Neque repugnantem ea in re expertus est uxorem, quæ casto digna conjuge, pari studio, uti jam notatum, in amorem continentiam conspirabat. Ridenda hæc potius quam refellenda Grynaei temeritas, qui sola fretus mendacissimi familiaris sui auctoritate, affirmavit sanctum Hilarium Pictavensibus Canonicis nuptias permisisse. Quasi vero Hieronymus, rerum Hilarii curiosus indagator et admirator, hoc aut ignorare, aut dissimulare potuisset, tamque fidenter adversus Vigilantium dicere, *Orientis Ecclesiæ, Ægypti, et sedis Apostolicæ aut virgines Clericos accipiunt, aut continentes*. Certo qui legitimum filie conjugium tanto studio dissuasit, non ita comparatus erat, ut nuptias Clericis contra fas et leges Ecclesiæ permitteret. Sed relictis hujusmodi calumniis, veriora sancti Præsulis sensa exploremus.

22. *Episcopi officium.*— De episcopali gradu magnifice admodum sentiebat. Cumque se apud imperatorem commendare vellet, hoc ab eo primum imperator, tanquam quod omni reverentia dignum, audiit: *Episcopus ego sum*. Sic enim episcopum spectabat, velut perfectum Ecclesiæ principem, qui perfectis maximarum virtutum bonis instrui debeat et ornari (*lib. II ad Constant.*, n. 2; *lib. VIII de Trinit.*, n. 1). Illi nec vitæ innocentiam sine scientia, nec sine sanctitate multam scientiam sufficere existimabat: quia cum ad aliorum utilitatem sit institutus, iis non prodest quos docere nesciat; sicut et sterilia est doctrina, a qua dissideat vita. Vult igitur in sacerdote probitas ac scientia sese mutuo fuleant et ornent, ut et vita ejus ornatur docenda, et doctrina vivendo: cum et innocens sibi tantum proficiat, nisi doctus sit; et doctus sine doctrinæ sit auctoritate, nisi innocens sit. Ab ipsis præsertim episcopis exigit fidem non nudam atque inopem rationis, sed quæ adversus hæreticos humanis doctrinis præsertim constantem retineat obtinendi securitatem (*lib. XII de Trinit.*, n. 20. *Vide et lib.*

viii, n. 2); quæque sapientia sæculi tanto superior sit, quantum res humanas vincunt divine; *ut quantarum divinarum humanarumque discretio est, tanta ultra terrena studia ratio cælestis excedat*; quæ demum creditis curæ ipsorum populos et ad omne officii christiani genus *instruere* valeat, et adversus os loquentium iniqua *obstruere*.

23. *Hoc rite defungitur Hilario*. — Hilarius nihil deerat, unde sacerdos utilis fieret, qui cum doctrina non vulgari singularem morum integritatem conjunxerat. Statim igitur ut episcopatus apice sublimatus est, veritatis cibum, quo antea in secreto cordis pascebatur, plebi suæ dispensare non cessavit: ut de illo, cum Galliis nostris exsilio ereptus est, dixerit Paulinus,

Dum Pictavorum doctor floreret in oris,
Indomitis tradens populis præcepta salutis, etc.

(Lib. i, Carm. de Vita S. Martini.)

De se ipse narrat Hilarius, lib. i de Trin. n. 14: *Quod sibi credebat* (animus), *per ministerium impositi sacerdotii etiam cæteris prædicabat, munus suum ad officium publicæ salutis extendens*. Quo in loco cum episcopum repente audis, quem proxime ante sequebaris velut in veræ religionis inquisitione adhuc laborantem; eum in superioribus prima Christianæ vitæ suæ initia descripsisse vix credideris. Hoc obiter notato, qui munus suum ad officium publicæ salutis extendebat, inspiciamus.

24. *Scripturas populo exponit*. — Ab Evangelio Matthæi exponendo non sine causa videtur docendi exordium fecisse. Quamvis enim omnis scriptura divinitus inspirata utilis sit ad docendum; quia tamen in veteri Testamento est occultatio novi et in novo manifestatio veteris (*August. de Catech. rudibus, c. 4*), hujus expositioni utilius præmittitur illius explicatio. At vero inter libros novi instrumenti primum locum obtinet Matthæi Evangelium. Hoc porro Hilarius coram populo Pictavensi interpretatus esse, ac deinde conciones suas in publicum emisisse tanto existimatur facilius, quod non singula verba, ut interpretes solent, seorsim expendat; sed, quod magis est concionantis, omittat nonnulla, alia paucis perstringat, et alia copiosius tractet (*lib. vi de Trin. n. 1*). Sed quemadmodum declarat, se ad libros de Trinitate scribendos ea studii atque officii sui permotum esse necessitate, qua ut *Ecclesiæ episcopus evangelicæ prædicationis ministerium* Ecclesiæ se debere sentiebat; ita etiam non dubium est, quin eadem ratione adductus sit, ut privatas conciones in unum Commentariorum corpus redactas publicas faceret: ut nimirum non uni, sed toti Ecclesiæ prodesset. In his non tantam in explicandis litteræ sensibus, quantam in eruendis mysticis operam collocat: vel quia hoc populis ea ætate potissimum saperet, vel etiam quia id eis magis conducere. Et vero cum Scripturæ, quæ variis sunt sensibus lætæ, omnium manibus tererentur, et unicuique passim obvii essent litteræ sensus; prudentis ac solliciti Pastoris erat quosdam aperire reconditores.

25. Matthæi tantum, sed et Joannis Evangelium magna ex parte exposuit. Cum enim Joannes Evangelium eo consilio scripserit, ut Christi assereret divinitatem; Hilario in illo abunde succurrit, unde eandem defenderet. Sensim sine sensu dilapsi sumus ad libros de Trinitate, in quibus ille et populos catholicæ fidei veritate instruendo, et adversus hæreticorum artes obstruendo, duplex christiani Doctoris munus absolute explevit; sed ad alia nos vocat rem ordo.

CAP. IV. 26. *Hilarii a Mediolanensi synodo ad Biterrensem gesta*. — Ariana lues, quæ tot in Oriente strages ediderat, in Occidentem pervadere, quamdiu rerum potitus est Constans, omnino non valuit. Nicænum etiam concilium Hilario ignorare tunc temporis licebat. At Constante mortuo delectoque Magnentio (*die 10 aut 11 Augusti an. 353*), huic quoque orbis parti pax brevi erepta est. Statim namque Constantius Arelate (*die 10 Octob. ejusdem anni*) se recipiens, concilium illuc coegit, quo et Arianae hæresi subscribi præcepit, et Athanasium condemnari. Quibus jussis obtemperare cum recusasset Paulinus. Trevirorum episcopus (*Fragm. i, n. 6*); ab Arianis episcopis indignus ecclesia, dignus exilio a rege est judicatus. Quid præterea in hac synodo gestum sit, ignoratur. Illius enim acta quæ Hilarius Ariminensibus præmiserat, magno historiæ damno exciderunt. Sed hæc interim initia fuere malorum, quæ hæresis Ariana Constantii iulta auctoritate, Valente præsertim, Ursacio atque Saturnino agentibus, in Occidentem iniecit.

27. Biennio post Constantius concilio Mediolani habito nullum modum tenuit, ut extinctionem Nicænae fidei procuraret, et extorqueret Athanasii condemnationem (*Athanas. ad Solit. p. 831*). Reluctabantur apostolicæ sedis legati, ac dicebant non licere per Canones absentem inauditum condemnare. Quibus ille: *Mea, inquit, voluntas pro Canone sit*. At legati regis sermonem magis horrentes, quam minas ac supplicia, exilium suscipere, ne veritatis et innocentiae causam proderent. Alios quoque eadem involvit sententia (*Athanas. Apolog., p. 692*). Cæteri autem episcopi vim non vulgarem gravesque contumelias sunt perpassi. Huicne concilio interfuerit Hilarius, an ab eo absens fuerit; necnon cur eo non convenerit, aut si convenerit, cur in illo mali nihil sit passus, quæri potest, temerarium est definire. Illuc adire noluisse eam ob causam potuit, ob quam Eusebius Vercellensis eo venire primum recusarat. Forte etiam ei præsentem pepercit Constantius, ne Gallorum animos exasperaret.

28. *Hilarius spretis privatis commodis fidem tueri statuit*. — « Dum ita perturbarentur omnia, et veritas Arianorum dolis obscuraretur; Hilario, sicut et cæteris, facta est potestas, ut floreret in sæculo otio domestico frueretur, redundaret commodis omnibus, regia etiam gloriaretur familiaritate, et singulis universisque et publice et privatim in Ecclesiæ dominatu gravis efficeretur; si modo imperatoris voluntati obsequens, veritatis evangelicæ defensionem desereret.

Ipsi etiam succurrebat, unde se apud vulgus ab omni dedecore liberaret, cui facile erat iudicii corruptelam excusatione alieni arbitrii defendere, et sub difficultate publicæ intelligentiæ mentiri probitatem, immo cum ipse fide sua piaculo hæresis teneretur, conscientiæ reatum blandimento ignorantæ consolari. Verum inania hæc delusæ mentis solatia per fidem et spem Christi in simplicitate cordis manens charitas non tulit; nec sivit eum injuriarum omnium pro Christi confessione tolerantiam non præferre ambrosiæ in reatus silentio conscientiæ (*Fragm. 1, n. 3*). In cœli quippe spem assumptus, ac Deo per charitatem insecabili admixtus affectu, nulla terrenorum cupiditate (*Fragm. 1, n. 2 et 3*), nulla vi sæcularium motuum dissolvi potuit, ab eo, aut dividi; sed nunquam incertus quid deligeret, fortiter dixit: *Nomini Dei ac Domini Jesu Christi adhaereo*, quamvis cum illius confessione mihi ferenda sint omnia mala; *iniquorum societatem et infidelium consortium respuo*, quamvis mihi cum his honorum omnium affluentia sit speranda.

29. *Prudens decretum pro Ecclesiæ salute.* — Hoc animi proposito cum propriæ conscientiæ fecisset satis, prospiciendum sibi duxit Occidentis incolunitati. Multi enim territi minis, ac fraude dolisque decepti, Arianorum communionem susceperant in concilio Mediolanensi: metuendumque erat, ne brevi totus orbis Christianus eorum contagione contaminaretur. Cui malo ut occurreret, statim post Eusebii, Luciferi ac Dionysii exilia, hoc est, post prædictum concilium, totius mali auctores Saturninum, Valentem et Ursacium a fidelium communione separandos decrevit, indulta cæteris eorum consortibus respiscendi facultate. De hoc decreto sic ipse loquitur (*lib. in Constant., n. 2*): *Ego gravissimum fidei periculum longe antea prævidens, post sanctorum virorum exilia Paulini, Eusebii, Luciferi, Dionysii, a Saturnini et Ursacii et Valentis communione me cum Gallicanis episcopis separavi, indulta cæteris consortibus eorum respiscendi facultate; ut nec pacis abesset voluntas, et principalium morborum fastida et in corruptionem totius corporis membra proficientia desecarentur: si tamen hoc ipsum beatissimis confessoribus Christi editum decretum tum a nobis manere placuisset.* Decretum hoc, quo cum columbæ simplicitate ac mansuetudine conjungitur prudentia serpentis, cum sacerdotali sapientia sit omnino dignum, eo etiam placet amplius, quo modestia majore sanctis confessoribus approbandum permittitur. Quam autem æquum semper visum sit, supervacaneum est singillatim demonstrare. Certe post Ariminense concilium a variis synodis receptum, et a Liberio Papa confirmatum, nunquam nisi a schismaticis reprobatum fuit. Hilarius hujus auctor merito videri potest ac moderator præcipuus, quamvis hanc gloriam sibi ipse soli non arroget. Neque alia videtur causa, cur in eum nominatim Saturninus tantum odium conceperit, ut non longo post intervallo illum Biterras venire cogeret, et inde in Phrygiam confectis calumniis amandaret. Quod si ita est, quis eum inter episcopos a paucis tantum diebus sedere cœ-

A pisse credat, qui quamvis nulla propriæ sedis prerogativa conspicuus, tantæ tamen inter Gallicanos episcopos fuit auctoritatis, ut leges ipse conderet, alii libenter sequerentur? Rursum si verba superiora: *Ego gravissimum fidei periculum longe antea prævidens*, ad id tempus referantur, quo a Saturnini, Valentis et Ursacii communione se separavit; longe antequam hoc præstaret, episcopus fuerit necesse est. Quamquam hæc etiam ita intelligere est ut gravissimum fidei periculum præviderit, non quidem longe antequam a prædictis se separaret, sed longe antequam librum in quo ea enarrat scriberet. Sic certe ab anno 355 inter episcopos emicuit, ut eum abhinc Galliarum episcopi catholici velut caput ac patrem, hæretici vero ut præcipuum hostem semper respexerint.

B 30. Inimmo etiam antea, si Sulpicio non neganda fides, tanta fuit Hilarii fama, ut nec Martinum ad Rhenum militantem fugerit, quo minus eum spiritalis vitæ sibi ducem deligeret. Ea porro Sulpicii verba sunt (*Sulp. in vita S. Martini*): « Martinus exinde relicta militia sanctum Hilarium Pictavæ episcopum civitatis, cujus tunc in Dei rebus spectata et cognita fides habebatur, expetivit, et aliquandiu apud eum commoratus est. Tentavit autem idem Hilarius imposito diaconi officio sibi eum artius implicare, et ministerio vincere divino; sed cum sæpissime restitisset, indignum se esse vociferans, intellexit vir altioris ingenii hoc eum modo posse constringi, si id ei officii imponeret, in quo quidam locus injuriæ videretur. Itaque exorcistam eum esse præcepit. Quam ille ordinationem, ne despexisse tanquam humiliorem videretur, non repudiavit. Nec multo post admonitus per soporem ex voluntate sancti Hilarii, in Pannoniam profectus est: multisque ab eo adstrictus lacrymis et precibus ut rediret, mœstus abiit, contestatus fratres multa se in hac peregrinatione passurum. Hinc matrem gentilitatis absolvit errore, patre in malis perseverante. Tum ab Arianis multa passus, et ad extremum de civitate exire compulsus, cum intra Gallias quoque discessu sancti Hilarii, quem ad exilium hæreticorum vis coegerat, turbatam Ecclesiam comperisset, Mediolani sibi monasterium statuit. » Certe cum Hilarius anno 356 relegatus sit, vix arctius queunt quam intra unum alterumve annum constringi tot Martini gesta, quæ illius exilium præcesserint.

D 31. Sulpicio quidem refragari videntur Fortunatus vitæ Hilarii scriptor, Venantius Fortunatus, quem ab hoc alterum esse nonnulli volunt, et Gregorius Turo-nensis. Quippe Fortunatus in vita sancti Hilarii tradit, Martinum, post sancti confessoris ab exilio reditum, exorcistam fuisse constitutum. Venantius autem, ubi sancti Martini precibus ac meritis initam cum barbaris pacem enarravit, illum repræsentat non ad Hilarium convolantem, sed superantem Alpes, et per agrum Mediolanensem in Pannonias properantem. Demum Gregorius Turonensis (*lib. 1 Hist. Franc., c. 39*) Martini velut luminis in Gallia recens exorientis tunc primum meminit, cum narravit Hilarium ad propria redire permissum. Secum etiam ipse pugnat Sulci-

cius, cum proxime antea scribit, Martinum sub Constantio primum, ac deinde sub Juliano militasse, neque ante impetrasse missionem, quam barbarorum legati Julianam apud Vangiones agentem de pace convenissent. Nam quod Hilarii exilium ante Juliani in Germaniam adventum contigerit sequenti capite evidenter demonstrabitur.

32. Verum Sulpicii licet in notis chronologicis consignandis diligentiam desideres, non est tamen cur accuses in rerum gestarum narratione sinceritatem. Nullus etiam ambigendi locus est, quin sincera ac minime interpolata ad nos pervenerit illius lucubratio: cum Paulinus (qui, ut Gregorius Turonensis est, acceptis a Perpetuo Turonensi episcopo ejusdem Sulpicii (*lib. 1 de Mirac. S. Mart.*, c. 2) indiculis stricta oratione persecutus est, quod ille soluta exposuerat), memorata Martini gesta eodem ordine percenseat. Hæc igitur aut falsa omnino sunt, aut id unum falsum, Martinum videlicet sub Juliano militasse. Quis non hoc potius concedendum opinetur, quam alterum? Facilius enim est in unius imperatoris nomine, quam in tanta rerum serie lapsus. Neque hujus ævi scriptoribus inusitatum est, ut sub uno imperatore gesta ad alterum referant. Et Sulpicio (*in Vita sancti Martini*) quidem singulare ac novissimum Martini in bello adversus barbaros factum narraturo eo facillius subrepsit Juliani nomen, quo clariora ac presentiora tum essent illius adversus Alamanos gesta. Unde non respulimus quod ille ait, Martinum occasione arrepta, qua Imperator donativum erogaret, missionem petisse. At hæc ad Juliani tempora referendi repugnat Ammianus Marcell. lib. xvii, c. 7, repugnat et Julianus ipse apud eundem Marcellinum, lib. xx, c. 9, dum testantur maximum an. 358, exortum esse tumultum, quod sudoribus Gallicanis miles exhaustus nec donativum meruit nec stipendium: cumque tumultum tandem sedatum esse non largitione donativi, quod Constantius erogari more solito non permittebat, sed blanditiarum genere vario.

33. Præterea si Martinus anno Christi 397, et ut auctor est Gregorius, ætatis suæ 81 vivere desiit, si etiam non falsus est Sulpicius, cum illum anno ætatis suæ quinto decimo raptum, catenatum, et sacramentis militaribus implicatum esse scripsit; sequitur ut anno Christi 346 natus, et anno ejusdem Domini 351 militiæ adscriptus, ante legitima confecerit stipendia, quam Julianus Cæsaream adeptus esset dignitatem. Poterat igitur secundum leges romanas anno 351 missionem petere. Si autem militiæ emeritiæ annis biennium adjicias, quo tribuni sui precibus evictus, solo licet nomine, militasse dicitur; eum saltem anno 353 militiam dimisisse concedas necesse est. Et sane eum, qui ad militiam per vim raptus, ad aliam vivendi rationem anhelabat, ante emeritiæ militiæ annos missionem petisse longe probabilius est, quam emeritum in eodem vivendi genere diutius perstitisse.

34. Demum qui observavit quanto studio Martinus a sua in Pannoniam peregrinatione Hilarium expetierit, vix ambiguum ei erit quin eundem Christi con-

A fessorem, antequam exsularet, convenerit; et aliquandiu apud eum commoratus, ex ipsius voluntate profectus sit in patriam, atque præstiterit, quæ Sulpicius Paulinusque narrant (*Paulinus in vita S. Martini*). Quid est enim quod Pannonia expulsus, *Gallica ora petiti*? cur cum audit Hilarium e Gallia motum, Gallium ulterius non cogitat, sed Mediolani monasterium sibi statuit? an quod eo timeret ire, unde Ariani sanctum virum exturbare potuerant? At in Italia quanto magis ii ipsi poterant, quorum opera Eusebius Vercellis, Calaris Lucifer, Liberius Roma, imo et Mediolano Dionysius erant expulsi? Cui non credibilibus est, eum Hilarii precibus et lacrymis adstrictum, ut ad se post peregrinationem rediret, ipsum unum in Gallias quærivisse, ut fidem suam liberaret? B Neque alia animo succurrit causa, cur cum in Gallinaria insula sedem fixisset, statim tamen ut comperit sancto præsuli indultam esse redeundi potestatem (*Sulpic.*, p. 296), non modo Romæ tentari ei occurrere, sed et ipsum inde jam egressum e vestigiis sit persecutus, donec ad eum perveniret. Si quid inde conficitur, concedendum est Martinum aliquandiu cum Hilario, antequam exsularet, commoratum esse; adeoque non falsa esse omnia quæ Sulpicius de primis Martini annis scribit, ut tamen Juliani loco substituendum sit alterius imperatoris nomen sub quo ille militavit. Hinc neque quisquam inficiari poterit, quin etiam ante annum 353 magnum jam fuerit Pictavensis episcopi nomen.

C 35. En ipso anno 355 cum barbari *rapti*, ut loquitur (*apud Amian.*, lib. xv, c. 8), Imperator, *limitum pace* in Gallias effusi eas sedes vastarent, cumque, Victore (*lib. de Cæsarib.*) teste, itineret Constantius, ne quid tum apud Gallos natura præcipites novaretur, nec deessent (*Hilarius*, lib. 1, ad *Constant.*, n. 5) susurriones, qui meticulosi principis suspiciones augerent; Hilarius misso Imperatori libello timorem illius ita lenire curavit, ut res Ecclesiæ ea occasione ageret. Exstat etiamnum, etsi forte non integer, hic libellus, quo cum Constantium certiorum faciat quietam esse omnia, nec ullam esse seditionis suspicionem; in id tamen potissimum incumbit, ut ecclesiasticæ fidei ac disciplinæ factum injuriam propulset. In primis enim Imperatorem cum verbis, tum lacrymis deprecatur: 1° ne catholicæ Ecclesiæ a fratribus gravissimas sustineant persecutiones; 2° ne a provincialium rectoribus eusæ clericorum cognoscantur; D 3° ut populi episcopos libere sequantur catholicos, neque per vim cogantur subiecti hæreticis, demum ut egregii sacerdotes in desertis aut in exilio detenti ad suas sedes revocentur. Quæ omnia cum plurimum nomine postulet; conjectura est libellum hunc ab eo ex Gallicanorum episcoporum consensu missum esse, vel etiam, quo majoris esset ponderis, a plurimis esse subscriptum. His precibus eam Baronius ad ann. 355, n. 18, legem attribuit, qua cavetur ne episcoporum cause ab aliis quam ab episcopis cognoscantur.

CAPUT V. 36. *Biterrensi synodo Hilarii gesta et exilium.* — Hinc Hilarius plura sperare (*Fragm. xi*,

n. 4; et Sulpic. pag. 262), et imperatoris benevolentiam colere; hæretici vero magis ac magis timere, ne eorum hæresis, quæ ex decepta Constantii religionis unice pendebat, tanti viri consiliis funditus rueret. Itaque Saturninus Arelatensium episcopus, vir sane pessimus, et ingenio malo pravoque, qui sanis consiliis statutisque salubribus impitissime contradicebat, eique nequitia nihilo inferiores Ursacius et Valens, cum decreto proxime adversus se nominatim edito comoti, tum hoc Hilarii libello denuo excitati, eum procul amandandum constituunt. Pessimum hoc consilium Biterrensi conventiculo adoriuntur. Quod enim tribus illis episcopis auctoribus congregatum sit, satis indicat Hilarius, cum iis prænominatis, statim declarat, se per factionem eorum pseudoapostolorum ad Biterrensem synodum compulsum esse (lib. in Constant., n. 2; lib. de Synod., n. 2. et cont. Auxent., n. 7). Quod autem congregatum sit, ut ipsi perniciem molirentur, exitus demonstravit. Saturninum huic præfuisse, eamque ob causam ab Hilario exilii sui auctorem non semel appellatum, opinamur. Aderant et ex Gallis aliquot sanæ fidei episcopi, quos rerum ibi a se gestarum lib. de Synod., n. 2, testes appellat. De his gestis unum illud refert, quod eo compulsus, cognitionem Arianæ hæreseos demonstrandæ obtulit, et ingerendæ patronos palam denunciavit: sed hi timeutes publicæ conscientiæ, audire ab eo ingesta noluerunt. Quænam præterea ibi ab ipso ingesta sint, quæ ratione ingesta sint, Fragm. 1, n. 5, narrare videtur his verbis: *Raptim enim tunc hæc per nos ingerebantur, corruptio Evangeliorum, depravatio fidei, et simulata Christi nominis blasphema confessio. Et necesse fuit in eo sermone omnia esse præpropera, incomposita, confusa: quia quanto nos impensiore cura audientiam quæreremus, tanto illi pertinaciori studio contrarietatis contrairerent.* Contra Saturninum cum suis Athanasii condemnationem flagitabat. Quod enim Arelatensi synodo coperant, hæc Biterrensi ita persecuti sunt, ut sub uno titulo utramque Sulpicius comprehendendam iudicaret. Rursum opponebat Hilarius Sardicensis gesta, et nutantes episcopos iis fere verbis confirmabat, quibus postea quosdam ignave lapsos increpavit: *Ignorasse vos negabitis Athanasio, cujus damnationem a vobis Valens, Ursacius, Saturninus exigunt, ab Osio, Maximino, Julio redditam communionem?* (Fragm. 11, n. 18.) Sed qui vicini nulla ratione potuit, cedere coactus est calumniis, cum illuso Juliano Cæsare, et falsis synodi nuntiis, apud Constantium per impios homines delatus, exilii sententiam excepit.

37. Quodnam fuerit crimen cuius reus postulatus est, latet. Sed veritatis inimicis tunc facile fuit, ex turpido Galliarum statu, fidem illius et integritatem suspectam facere: quasi ea, quæ apud Gallos pollebat, auctoritate ad seditionem concitandam abuteretur (lib. 11, ad Constant., n. 2). Ipse se quodam modo significat insimulatum, quod indignum aliquid non modo episcopi sanctitate, sed et laici integritate gessisset (ibid., n. 3). Certe omnia, quæ in exilium

A ipsius procurata sunt, tam aperte falsa erant, ut præsentem eum, cujus ministerio exulavit, usque ad confessionem falsorum quæ gessit adducere paratus semper fuerit. In promptu enim erant Constantii litteræ, quibus eum circumventum probaret. Aderat et Julianus Cæsar rerum gestarum testis, qui quod setam turpiter illudi sit passus, plus in hac exilii sententia contumellæ, quam exul ipse injuriæ pertulerit.

38. Ex hac Hilarii narratione cum perspicuum sit Julianum, jam Cæsarem renuntiatum, aut Biterrens aut non procul fuisse, dum hæc in ea urbe gererentur; haud difficulter deprehendere est hujus Biterrensis synodi tempus. Quippe certis historiæ monumentis constat, Julianum die 8 idus nov. Arbetione et Lolliano Coss. id., est, anno 355, Cæsarem Mediolani dictum, et inde calendis decemb. egressum in Gallias, Viennæ commoratum esse ad mensem junium anni 356, quo in Germaniam profectus, eadem Galliarum regiones ante annum 360, non repetierit. Ex quibus certo colligere est, Biterrensem conventum anno 356, ante mensem junium actum esse. Nec ab his abludit computatio, qua Sulpicius exilii Hilarii annos numerat. Eo enim teste quartum jam exilii annum agebat, cum ad Seleuciense concilium vocatus est. Atqui mense septembri anni 359, celebratum fuit Seleuciense concilium. Igitur ante mensem septembrem anni 356 Hilarius fuit relegatus (lib. de Synod., n. 2); quo intervallo ante, ex aliis adjunctis licet dijudicare. Ad hæc Hilarius librum de Synodis se scripsisse significat cum in exilio totum jam triennium exegisset: hunc autem scripsit exeunte anno 358, aut saltem 359 ineunte: et hinc igitur planum est, Hilarii exilium intra anni 356 initia, proindeque ante Juliani adversus Germanos expeditionem, contigisse. Quod cum in dubium revocari nequeat; neque negandum, allatum Sulpicii locum, quo Martini missionem a Juliano impetrata ad Hilarium sese recepisse tradit, nonnulla emendatione indigere.

39. At quamvis Arianorum duces cum apud Julianum, tum apud Constantium prætexerint relegandi Hilarii causam, eam unam ipsis fuisse, quam ipse lib. de Synodis attingit his verbis: *Coegerunt nos ad voluntatem exulandi, dum impietatis imponunt necessitatem*, Gallicanos episcopos celare non potuerunt. Quocirca apud eos nunquam impetrarant, ut in locum ejus, cui (lib. de Synod., n. 2), fide ac spiritu cohærebant, alius sufficeretur. Unde vere Hilarius apud Constantium sese episcopum dicit: *In omnium Gallicarum ecclesiarum atque episcoporum communionem, licet in exilio permanentem, et Ecclesiæ adhuc per presbyteros suos communionem distribuentem* (lib. 2, ad Const., n. 2). Imo a Saturnino Galli exinde ita abhorruere, ut suam ei communionem constanter negarint, donec tandem post concilium Ariminense in eadem Biterrensi civitate, præter hæresis infamiam multis atque infandis criminibus convictus et Ecclesia ejectus (Sulp., p. 263), justas in juste in Hilarium hæc sententiæ pœnas dedit.

40. In quem locum relegatus sit Hilarius. — Sanc-

tum Christi confessorem in Phrygiam deportatum esse, Hieronymi, Sulpicii ac Fortunati testimoniis compertum est: an in ullum certum locum, lalet. Scribit ipse modo se intra decem provincias Asianas consistere, modo se Gallis de plurimis Romanarum provinciarum urbibus significasse quid in Oriente ageretur. Ipsi etiam Galli anno 358, ei rescribentes, litterarum suarum lentitudinem de exilii illius longitudine ac secreto constitisse asseverarunt: et excusationem eorum accepit Hilarius. Unde intelligere est, nullum certum exilii locum ei constitutum esse. Cum illo pariter in Phrygiam relegatus est, Tolosanus antistes Rodianus, qui quantum infirmis proficeret fortium societas, in se expertus est. Nam cum natura esset lenior (*Sulpic.*, pag. 248), nec tam propriis viribus, quam Hilarii societate non cessisset Arianis, eandem tamen confessionis gloriam cum illo est partitus. His de Biterrensis synodi gestis, quantum ex verbis Hilarii episcopi licuit, delibatis, quæ ipsius in exilio studia fuerint, exploremus.

CAP. VI. 41. *Hilarii in exilio studia ac gesta ad finem an. 358.*—« Fortissimus Christi confessor extra Gallias factus, locum non animum mutavit. Neque enim eum adversarii ipsius vel acerbiorem vel animo magis fractum ac nutantem experti sunt, neque qui aut error aut timore lapsi erant, elatiorem. Sed ubi in exilium eiectus est, ita de Christi confessione sibi nunquam decedendum decrevit, ut neque honestam aliquam ac probabilem ineundæ unitatis rationem respiciendam statueret. » (*lib. in Const.*, num. 2.) Tum hoc etiam sibi proposuit, ut quamvis læsus et gravissimis affectus injuriis, de temporibus tamen minime quereretur (*lib. x, de Trin.*, n. 4). Id vero constanter adeo præstitit, ut quarto exilii anno dicere ei licuerit; *Exinde nihil in tempora maledictum, nihil in eam, quæ tum se Christi ecclesiam mentiebatur, nunc autem antehæretici est synagoga, famosum aut dignum ipsorum impietate scripsi, aut locutus sum* (*lib. in Const.*, n. 2). Illum quidem ad scribendum sollicitabant, et amplissimam ipsius eloquentiæ materiam ministrabant, quæ ubique terrarum patrabant Arianorum facinora: at pluris interesse sentiebat, ut ne vel levissimam impatientis animi suspicionem præberet. Non enim ignorabat, homines asperioribus verbis sanari vulgo non solere; eaque nulli esse usurpanda, nisi cum cætera, quæ clementia suggerit, tentasset adhibuisseque remedia. Quanta autem ipse indulgentia sit usus, probant quæ tunc temporis permisit. Ea quippe sunt, quæ nisi excusaret legum omnium moderatrix charitas, vix possent a nimia ecclesiasticæ disciplinæ remissione vindicari: « Nam criminis loco non duxit, quemcumque catholicum cum Arianis, suspensa licet sacramentorum communione, colloqui » (*ibidem*) aut in una ecclesia orare, iisque pacem inter salutandum optare: quamvis aliud postularet concilii Laodicæni 3 canon pluribus aliis confirmatus, non oportet cum hæreticis vel schismaticis orare » (*Vide 10 can. Apost. et 2, can. 1, syn. Antioch. et Carthag. IV, can. 70, 72 et 73*). Sed severiores illas leges apprime no-

tavit Augustinus in Psal. c, n. 8, *propter medicinam esse sanitas. Propter correptionem aliquam, inquit, tenemus nos etiam a fratribus nostris, et non cum eis convivamus, ut corrigantur. Cum extraneis potius convivamus, cum paganis, quam cum his qui nobis hærent, si viderimus eos male vivere, ut erubescant, et corrigantur.* Ubi igitur Arianorum correptio ex concessio quam ex negato eis catholicorum commercio promptior sperabatur, hoc illis negare non debuit, qui ecclesiasticarum legum spiritum litteræ præponendum sciebat.

42. *Exilio suo veritatem manifestam fieri gaudet.*— Nondum eos hic appellamus, qui Hilarium natura lenem non credunt; quique eum quadam exilii impatientia, sub specie pietatis, in convicia contra Arianos erupisse suspicantur. Illi grave non erat exilium, quo veritatem, quam unice deperibat, illustrari perspiceret. Namque intuens in hanc Apostoli prophetiam: *Erit enim tempus, cum sanam doctrinam non sustinebunt, non modice gratulabatur: quia, inquit, iniquus se per hoc exilii nostri tempus ostenderit, quo veritatis impatiens sanæ doctrinæ prædicatores, ut secum desideria sua concervet sibi magistros, relegat: exilio nostro lætantes et gaudentes in Domino constitisse in nobis plenitudinem apostolicæ prophetiæ* (*lib. x de Trin.*, n. 4). Rursum sua forte contentus ac lætus exclamat alio in loco (*lib. de Synod.*, n. 78): *Exulemus semper, dummodo incipiat verum prædicari.* Eo quidem consilio orthodoxæ fidei præcones in remotas regiones ablegant, ut sana doctrina, cujus impatientes sunt, pariter cum eis exulet: ac hoc frustra sperant. *Non enim cum corporibus nostris exulans vincitum et detentum esse potuit Dei verbum* (*ibid.*, n. 8). Imo ad eorum errores confutandos ac propugnandam fidem majora orta exilium præbet. Prima illa exilii sui otia libris de Trinitate conscribendis eum consecrasset nullum fere dubium est. Urgebat enim charitas, ne Christi adversarios de absentia pastorum proficere diutius sineret. Incæptum tamen opus, absoluto tertio libro, aliquandiu intermisit: quam diu nimirum, ut opinari licet, eum detinuerunt alia majoris momenti negotia. At ubi totum perfecit, non jam timere, nec cum veritatis præconibus vera fides exularet; sed quod hæc ipsius amantibus non occulta aut obscura esset, gratulari ac dicere (*lib. x de Trin.*, n. 4): *Livet nunc a multis concervantibus sibi magistros sana doctrina exulet; non tamen a sanctis, id est, fidei orthodoxæ amantibus, quibusque prædicationis veritas exulabit: loquemur enim exules per hos libros, et sermo Dei, qui vinciri non potest, liber excurret.* Librorum illorum utilitatem eleganter exposuit Rufinus (*lib. 1, c. 31*) his verbis: *Libros de fide nobiliter scriptos edidit, quibus et hæreticorum verustias, et nostrorum deceptiones et male credulam simplicitatem ita diligenter exposuit, ut et præsentis et longe positos, quibus ipse per se disserere viva voce non poterat, perfectissima instructione corrigeret.*

43. *Hæresim horrens, lenis est in eos qui errant.*— Si quid autem in his libris asperum, hoc in unos illos cadit numero pauciores, quos cæterorum duces, se-

ductores simplicium, et quadam impietatis voluntate in hæresi obstinatos advertibat. *Interdum enim, inquit, indulgentem officiosumque esse, non perfecte est charitatis* (*Hilar. lib. ix de Trin.*, n. 25). Ipse vero eum fidei integritatem perfecte amaret, de iis loqui, qui hæresim omnibus malis artibus propugnabant, non sine horrore potuit. At erga cæteros, quos ignorantia in errore detinebat (*lib. vi, n. 2 et 15*), misericordia potius quam ulla indignatione affectus, omni qua potuit ratione eis succurrere conatus est: et quo magis eos ad emendationem proclives speravit, eo etiam propensiore cura ad explicanda eis planius fidei nostræ mysteria incubuit. Imo erga omnes eo fuit moderatus, quod odiosum sectæ Arianæ nomen toto opere suo siluerit.

44. *Librum Job enarrat.* — Inter fructus exilii ipsius recensere licet laudatas ab antiquis illius in Job lucubrationes. Nam quamvis quæcumque sacris paginis scripta sunt, ad nostram consolationem scripta sint; aptior tamen est libri hujus meditatio ad ferendos exilii labores, et ad constantiam illam obtinendam, qua inter ævi sui præsules maxime enituit.

45. *Quanta patiat ex tristi Ecclesie facie.* — Jam ex quo beatæ vitæ spem concepit, propria incommoda nulla reputare didicerat, certo sciens præsentis vitæ ærumnis ad ea pervenit bona, quorum amore flagrabat; idque rerum præsentium tolerantiam immortalitatis præmium expetentibus esse, quod pueritiæ informandæ litteras quod ægris medicinam, quod naufragis natatum, quod adolescentibus disciplinam, quod militiam imperaturis. At quanto dolore cruciatur, cum quas ubique ederet hæresis Ariana strages, aut intuebatur ipse, aut ex aliis audiebat? Quam sæpe flevit; cum earum regionum, in quibus exulabat, statum contemplabatur ita miserum, ut vel inter episcopos vix occurreret, qui vere Deum cognosceret, et sinceræ fidei nonnulla retineret vestigia? *Nam absque Elusio, inquit, et paucis cum eo, Asianæ decem provinciæ, intra quas consisto, vere Deum nesciunt* (*lib. de Synod.*, n. 63, *ibid.*, n. 1). Anxietates haud parum auxilium Gallorum silentium, quamvis iis quid cum Orientis episcopis fidei studiique esset, frequenter de plurimis Romanarum provinciarum urbibus significasset. Tum vereri, *ne in tanto ac tam plurium episcoporum calamitosæ impietatis periculo, taciturnitas eorum de pollutæ atque impiatæ conscientie esset desperatione suscepta.* Quod ei tanto luctuosius, quanto Galliam ardentius adamabat, non modo ut patriam charissimam, sed ut selectam hæreditatis Christi portionem, quæ hactenus prope omnis ab hæresis Arianæ contagione incontaminata permanserat. Stat tamen in fide sua immotus, et omnibus licet ab ea discedentibus, ipse ne leviter quidem nutat. Neque etiam ira præcipiti in gentiles suos effervescit, quos et suspicatur lapsos, et a se frequenter admonitos certo scit ex ignorantia labi non potuisse. Sed memor dominicæ sententiæ, qua post primam atque iteratam conventionem eos, qui etiam sub testimonio Ecclesie inobedientes existerent, haberi sicut

ethnicos publicanosque jussisset, sibi quoque apud eos tacendum constituit, nullam deinceps nisi ex impollutæ conscientie testimonio quæritans consolationem. Ad hæc, anno 357, cumulus ei doloris accessit (*Ibid. n. 2*), cum rescivit Osii Cordubensis lapsum, ac blasphemiam Sirmii editam: unde hæresis publica auctoritate prorumpens, jam veluti victrix palam profiteri cœpit, quod antea furtim et in angulis mussitabat.

46. *Quantum recreetur ex faustioribus Galliarum nuntiis.* — Verum Deus, qui servos suos aliquando probat, nunquam tamen diutius omni consolatione destituit, haud modice recreavit Hilarium, cum anno 358 ineunte ab episcopis Galliarum atque Britanniarum acceptis litteris, didicit eos, negata huc usque Saturnino communionem, ipsi fide ac spiritu cohærere; neque solum non cessisse *Saturnini minis, potestatis, bellis*, sed et missam e Sirmiensi oppido infidelis fidei impietatem damnassem. Quanta ex his nuntiis lætitia perfusus sit, testis est ipsius liber de Synodis, in quo cum passim se prodant animi sancte lætantis vehementissimi affectus, sæpe tamen ei verba videntur deesse, quibus gaudium pro sensu suo testetur. Gaudium hoc nonnihil temperabant minæ, potestates ac bella, quibus Saturninum adhuc per Gallias grassari audiebat. Iis tamen minus movebatur, quibus fortiter a fratribus suis resisti certior fiebat. Non enim tam lugendi quam gratulandi causæ sunt calamitates, quæ virtute suscipiuntur ac superantur. Ea porro Saturnini bella tum proxime post Biterrense concilium intentata, tum anno insequenti denuo excitata esse valde probabile est: primum quidem, ut qui Hilario auctore communionem ipsi negaverant, eam illo submoto redderent; postea autem, ut missa e Sirmiensi oppido fidei formula ab omnibus susciperetur. Alia præterea ei fuit nominatim in Ecclesiam Tolosanam sæviendi occasio: ut cum sanctus illius antistes Rodanius exul in Phrygia vitam finisset, omnem moverit lapidem, quo Arianns in ejus sedem intruderet. Neque deest conjectura, ad id tempus referendam esse persecutionem, qua, Hilario teste, *Tolosæ clerici fustibus cæsi, diacones plumbo elisi, et in ipsum Christum manus missæ* (*lib. in Constant. n. 11*). Ex earum occasione litterarum, quibus et de Saturnini violentia, et de Gallorum in retinenda fide constantia certior factus est (*lib. de Synod.*, n. 5), significarunt nonnulli episcopi, sese ab eo cupere rescire quæ Orientales in fidei professionibus gererent ac gessissent, et quid ipse super omnibus eorum dictis sentiret. Nec alio, uti videtur, tempore ad eum delata est Abræ charissimæ filie epistola, qua se miro illius desiderio teneri nuntiabat.

47. Continuo per Orientem, Hilario haud dubie monente et instigante, Gallorum imperturbatæ incussæque fidei fama percubuit, eorumque in damnandis hæreticis studium quosdam Orientalium episcoporum sero jam ad aliquem pudorem nutritæ exinde hæreseos auctæque commovit. Hi *exempli* eorum auctoritate incitati paulo ante festum Pachæ anni 358, Ancyram, ubi erant plures jam ad consecrandam ec-

clesiam congregati, quotquot quam primum possunt A convenire sibi adiungunt, et ea in odium Sirmiensis proximeque secuti Antiocheni conventus edunt decreta, quæ sine fidei Nicænæ professione tueri nemo recte valeat. In uno quidem ex posterioribus homouision damnant; sed legati eorum Sirmium statim missi, sive catholicorum gratiam sibi conciliare cuperent, sive hoc decretum adverterent cum superioribus minime stare posse, illud cum paucis aliis supprimunt, et fidei professionem sic castigatam imperatori offerunt. Imperator ipse dum hanc legationem honorifice excipit, ac monitus a legatis, dum falsitatem eorum, quorum auctoritate in invidiam deducebatur, adeoque errorem non tam suum, quam adhortantium agnoscit; sese invidia apud Deum liberat atque apud homines. Tum (num. 79 et 81) Valens, Ursacius, Germinius, alique qui in Potamii et Osii sententiam ita et ipsi (num. 3) sentientes confirmantesque concesserant, ac forte fortuna Sirmio nondum recesserant, coacti rationem reddere cur homouision et homæusion Sirmieusi formula rejecissent nullam se alia excusare valuerunt, nisi quod his verbis quid significaretur ignorarent. Hac eorum excusatione accepta, compulsi sunt damnare quod antea Sirmii fecerant, et fidei ab Ancyranis legatis propositam subscribere.

48. Laudat Hilarius (num. 63) hanc Orientalium patientiam, quibus sufficit post blasphemiam voluntatem, coactæ saltem fidei professio. Quamvis enim suspecta omnino sit plerorumque subscriptio, ipsi tamen gratulandum videtur in tanta blasphemantium episcoporum hæretica pertinacia aliquem ex his suscipi pœnitentem. Neque ipsum fugit, eos facile falsi convinci potuisse: tum quod alias semper fefellerant, tum quod omni fide esset destituta quæ ab eis obtendebatur ignorantis excusatio. Sed vir natura levis et placidus non admodum queritur (num. 69) de venia facillius data: quia religiosum est Deo sua reservare, et ignorantis error humanus est. Et cum difficillimum esse dicat, ne nominatim Ursacius et Valens non mentiri existimentur; hoc tam modestè ostendit, ut vel hinc se prodat inuata ipsius mansuetudo. Sed ignorant, inquit (ibid.) mihi duo episcopi Valens et Ursacius, quod eos pro ætate atque exercitatione sua ignorasse non credo. Et difficillimum est, ne mentiri existimantur, qui se in alio negotio non possunt nisi mendacio purgare. Sed Dominus hoc magis

49. Oh hæc Orientalium Ancyram ac deinde Sirmii gesta, spes Hilario maxima affulsit veritatis in eam orbis partem revocandæ, unde antea prope omnis exulabat. Jamjam adesse sibi videbatur tempus illud optatum, quo imperatorem alloqui liceret, ac toto orbe Arianam hæresim fugare. Ipse enim de

causæ suæ bonitate securus, sic etiam bene sentiebat de Constantii pietate, ut si ei exponendæ fidei potestas sibi fieret; quem ille hæreticis hactenus præstiterat favorem, deinceps in gratiam catholicorum convertendum esse non ambigeret. Ut igitur votis potiretur (vide 3, *Responsum apologet.*), Orientalium, qui apud imperatorem præpellebant, benevolentiam sibi necessariam ratus, propensius exinde captare eam studuit. Ac licet hoc se eo facilius consecuturum speraret, quo cum Orientales Ariani acerbè bellum indixissent, minus jam abhorrerent a catholicis, hos inter et illos veluti medii; id tamen sibi arte procurandum duxit. Quæ autem sit hæc, sequentia illius gesta explicabunt.

CAP. VII. 50. *Quid Hilarius a fine anni 358, ad concilium Seleuciense egerit.* — Litteræ a Gallicanis episcopis Hilario datæ rescripto ei occasionem præbuerunt, quod vulgo juxta Hieronymum *Liber de Synodis* appellatur. De quo quamvis speciali præfatione agendum, silere tamen hic non licet, ne potiori parte careat tam præclaræ vitæ series. Nam quæ in Hilarium cum naturæ, tum gratiæ bona Deus contulerit, ex nullo alio monumento perspicies evidentius. In hoc si quidem emicat sincera in Deum pietas: in Dei Ecclesiæque rebus singularis prudentia (num. 78), reverentia in regem (num. 8), in patriam amor, paciis studium, humilitas christiana, zelus secundum piæ discretionis scientiam temperatus, uno verbo omnes quæ piissimum juxta atque fortissimum Ecclesiæ Principem decem virtutes.

51. *In quo Orientales et Occidentales ad pacem tuam præparat.* — Maxime ut optatis satisfacere Gallicorum, qui de Orientalium rebus certiores ab eo fieri postularant, exeunte anno 358, aut anno 359, inepente hoc opus suscepit; non sine demissa sui præfatione, quæ grave onus sibi imperitissima atque indolentissima omnium impositum testatur. Id in eo ab exordio sibi præscripsit, ut quia non ignoraret Gallos Orientalesque mutuis suspitionibus detineri, eas non auget, sed imminuet, et utrosque ad concordiam in proxime habendis conciliis firmandam præpararet. Res sane ardua, et caute admodum prudenterque tractanda. Ipse hujus difficultatis conscius, non ingenio, non propria sagacitate et industria confisus est (num. 65), sed ad consequendum quod ex uno Christi amore tentabat, opem divinam assiduis precibus exoravit, et impetravit. Quippe non sine Dei numine sic sermonem temperavit, ut et sibi conciliaret Orientales, nec justam offensæ causam Gallis relinqueret. Illos porro sic judicavit tractandos, velut qui ex morbo convalescerent, et in quibus ita esset spes perfectæ sanitatis, ut ægritudinis pristinæ reliquæ non deessent, fovendi adhuc erant, adjuvandi erant, et ab erroris profundo assurgentibus auxiliariis manus præbenda, ut inde peccatis emergerent. Huic illorum infirmitati morem gerere cupiens, eos modo excusat, modo laudibus extollit, et ubique a conviciis se abstinet. Tum ubi benigno sermone animi sui specimen eis præbuit, veritatem ita blande insinuat, ut hanc non valeant proprus reapere. Sic enim eis indulget,

ut ipsis ad veram fidem non nihil deesse non dissimulet (num. 63), sic excusat quod uni fidei non steterint ut eos longe beatiores gloriosioresque prædicet, qui perfectam atque apostolicam fidem conscientie professione retinentes, conscriptas fides huc usque nesciunt: ita eos laudat quod hæreticis restiterint, ut neque taceat justæ adhuc reprehensionis esse obnoxios; sic denique eorum homœusion probe intellectum non respuit (quod indignum iudicet de verbis litigare, ubi de rebus ipsis consensus est), ut tamen homœusion præferendum et Nicæno Concilio adhærendum esse demonstrat. Hoc eis tantum concedit, ut ad huius vocis interpretationem si quid addendum, communiter, inquit, consulamus. *Potest inter nos optimus fidei status conditi, ut nec ea quæ bene sunt constituta videntur, et quæ male sunt intellecta resecantur* (n. 90).

52. *Offendit libri sui reprehensores.* — Ea ratione prudentissime cavet, ne Gallorum aliorumve, quibus ut cara admodum fides Nicæna, ita suspecti valde erant novarum formularum conditores, offensam incurreret. Non omnem tamen vitare potuit. Mox enim ei a nonnullis, nominatimque a Lucifero exprobratum, quod approbato homœusio, defensores ejus Orientales orthodoxos habuisset, et in laudes eorum ita fuisset effusus, ut turpis adulationis notam declinare nullatenus posset. Id non sine speciali Dei nutu factum putamus: cum ex Hilarii responsis, quæ e mss. nunc primum eruimus, illustrentur multa, quæ hactenus non satis manifesta fuerant.

53. *Apologiam illius permodestis verbis instituit.* — Ac primo quidem hinc certius innotescit Hilarii ingenium. *Qualis enim causam Gallos in Orientem accitos illata probat*, inquit Gregorius papa (lib. 1 Dial., c. 5). Neque graviolem contumeliam pati potuit vir recti fideique amantissimus, quam ut præ adulationis vitio fidem non rectam approbasse insimularetur. At vero Hilarius nedum injuriam injuriis repellit (lib. de Synod., n. 6), sed neque etiam queritur de se temere judicatum: quamvis initio operis sui tam obnixè obtestatus sit, ne quisquam non comperta usque ad finem ratione dictorum, de se judicandum existimaret. Totam autem culpam velut in se suspiciens, quasi obscurior ipsius sermo justæ reprehensionis locum dedit, se parum intellectum respondet (Respons. 4, apolog.) : idque modeste demonstrat ex dictis suis, quibus ita laudat Orientales, ut non verum eos fidem sed spem dumtaxat veræ fidei attulisse prædicet. Non minori cum modestia laudum earum, quas illis tribuit, mysterium aperit, hoc se scilicet præstitisse, primo ut quod episcopum maxime decet procacium consociorum effugeret sæditatem (Respons. 4); 2º ne in his, quæ possent tanquam excusabilia defendi, videretur calumniari (Respons. 5); quia religiosum est Deo sua reservare, et ubi non est evidens malitia, de aliis tutius bene quam male judicatur; 3º ut blandus allocutionis sermo illos, ad ea utilius audienda præpararet, in quibus occulta quarumdam expositionum scandala amarij atque probrosius proderentur (Respons. 4); postremo ut hoc pacto adjuncta sibi eorum benevolentia, ab imperatore contra Ursacium et Valentem Orientis Occidentisque perturbatores posset audiri, non secus ac illi auditi jam fuerant adversus Eudoxium aliosque Anomœorum fautores. Sed quam morum suavitatem spirat illud ad objectum de similitudinis approbatione responsum? *Satis absolute, domine frater Lucifer, cognosci potuit, invitum me homœusij mentionem habere. Sed quia tu similitudinem Filii ad Patrem prædicabas, demonstratio ejus a me fuit exponenda sine vitio* (Resp. 6). Tantum Hilario studium pacis fuit, tanta erga Confessores Christi religio, ut ne ab aliquo ex illis dissideret, sese ad eorum etiam haud satis accuratas loquendi rationes accommodarit. Utinam Lucifer ipsius imitator potius fuisset, quam reprehensor. Sane confessionis gloriam pertinaci schismate non turpasset.

54. *Orientalium fidem semper suspectam habuit.* — Habent et in his responsis scriptores catholici rationum ejus modestiæ exemplum, qua rationem iis reddere teneantur, quibus forte aliquid ex scriptis suis displicuerit. Ex iisdem quoque tollitur omnis dubitatio, habuerit ne Hilarius Orientales velut orthodoxos et hæresis minime suspectos, uerum. Plane enim declarat, se suspicionem ab his nullatenus ademisse, nec dixisse veram ab eis fidem allatam. Adjicit præterea, se similis substantiæ piam intelligentiam non solum dixisse, quia esse et impiam intelligeret; sed et eam solum esse piam admonuisse, quæ unitatem substantiæ prædicaret. Quocirca de illis hoc unum testatur, quod eorum aliqui nonnulla pie verbis præferebant (lib. in Constant., n. 12; lib. de Synod., n. 8): at de pio cujusquam sensu nihil asseverat. Eandem ob causam Gallos in Orientem accitos laudat, quod se intra communionem ipsius continentem a cæteris extra Gallias abstinerent: ne videlicet incauta eorum, qui homœusion impie prædicarent, communionem polluerent. Ipse ne de Basilio quidem Eleusio, et Eustathio, quos in primis commendat, se sine timore ac suspitione esse significat. *Vereor enim*, inquit ad eos, nondum integram esse ipsorum fidem contestans, *vereor Orientis hæreses in tempora singula pullulantes* (num. 90). Hos quidem ab Arianis recedere gratulabatur, sed eisdem de fermento veteri aliquid adhuc retinere ingemiscebat. Certe Arianam doctrinam etsi deridebant, non suscipiebant tamen catholicam. Imo cum decretum adversus homœusion edebant, videbantur Arianam; cum postea supprimebant, ad catholicos redire vellet existimabantur. Ea in causa sic se gessit Hilarius, ut ad ejus exemplum componere se quisque possit, qui offendit hæreticos ad saniolem sententiam revertentes, quos tamen nondum constat ab antiquis erroribus esse alienos. Tum enim prudentis est benigne suscipere ab hæresi deficientes, et ad fidem orthodoxam allicere; sic laudare quod fecerint, ut et intelligant aliquid adhuc sibi deesse; sic apud catholicos, ut ab eis recipiendis minus abhorreant, efficere, ut nec temere eis credant, nec præcipiti cum ipsis communionem in discrimen fidei veniant. Ilac agendi ratione Hilarius etsi non omnino consecutus est, proxime tamen perve-

nit ad id quod expetebat. Exinde enim Orientales benevolentia ejus capti, et in horum gratiam flexi sunt Galli. Hinc illi Constantinopoli ab Anomœis iniique habiti ad Hilarium summa cum fiducia confugerunt, neque eis amicas litteras abnuerunt Galli Parisiis congregati.

55. *Filiæ virginitatem ac vestium modestiam persuasdet.* — Tantis pro Ecclesia curis distentus, ut officiis suis nulla in parte deesset, puellæ ad virtutem instituendæ operam dare non neglexit. Neque curavit tantum militiæ suæ stipendium Ecclesiæ persolvere, et ad Gallicanos præsules episcopatus sui in Christo vocem destinare; sed et filiæ suæ Abræ charitatis paternæ monumentum transmittere sollicitus fuit (*lib. 1, n. 6*). Hujus nuptias, Deo sibi revelante, ut loquitur Fortunatus, vel etiam ex uxori litteris didicerat ambiri ab adolescente genere forma, divitiisque admodum spectabili. Ipse vero magna exi'lii sui, et eorum quare pro Dei confessione passus erat, mercedem fore existimans (*v. epist. ad Abram., n. 2*), si filiæ Christum sponsum accipere mereretur, hanc illi gratiam multis a Deo precibus impetrarat. Primum igitur ei sponsi hujus tam præclari amorem ingenerare studet, tum ut illo ejusque donis sese dignam efficiat hortatur, in primique persuadet, ut abjecta omni veste serica, vel infecta, aut auro ornata, vanos hujusmodi ornatus sibi offerenti deinceps dicat: *Sufficit mihi lana ovis meæ, sufficit mihi color quem natura attulit, sufficit mihi textus insumptuosus. Non mihi impedimento sint istæ inutilis, et sordidæ margaritæ, quæ exspecto aliam pretiosissimam, pulcherrimam et utilissimam (num 6)*. Is enim in Ecclesia mos antiquus fuit, Cypriani libro de habitu virginum, et plurimis Hieronymi epistolis valde testatus, ut sacræ virgines, abjecto vestium cultu, vulgaribus dumtaxat uterentur. Quamquam cum non ignoraret pater sapientia non minore quam pietate præditus, virginitatem suaderi posse, sed ad eam cogi neminem debere; sic filiæ commendat illius decus, ut nullam ipsi necessitatem imponat. Inno cælesti sponso, quem ei cooptarat, non spondet quidquam, donec ipsa se cæteris eum anteferre significarit. Quocirca eam, quibus potest litteris, sibi rescribere jubet (*num. 7*), *nullo interrogato*, ne forte si quem interrogasset, rescriptum ad illius magis quam ad suum arbitrium accommodasse putaretur. Auctor ei tamen est, ut si quid difficultatis patiatur aut in epistola, aut in hymnis quos una misit, consulat matrem, quæ paribus votis filiæ suæ sanctitatem exoptabat.

CAP. VII. 56. *Qui Hilarius Seleuciæ, se gesserit.* — Dum hæc domesticæ simul, et ecclesiasticæ charitatis pignora deportarentur in Gallias, Hilarius quartum jam exilii annum in Phrygia agens inter reliquos episcopos per vicarium ac præsidem data evocationis copia Seleuciæ adesse compellitur. Hæc ubi dixit Sulpicius (*pag. 254*), addit imperatorem de eo nihil specialiter mandasse, sed iudices generalem jussionem secutos, qua omnes episcopos ad concilium cogere jubebantur, hunc quoque inter reliquos volentes miscuisse; idque Dei nutu ita gestum, ut vir

A divinarum rerum instructissimus, cum de fide discipandum erat interesset. » At vero si generalis jussio; cur Lucifer, cur Eusebius Vercellensis non leguntur accessiti? cur unus tot inter exules Hilarius adesse compellitur? Num id potius factum Basilii Ancyranii opera (cujus nutu plurima tum gerebantur): cum ab eo partes suas non parum adjuvandas sperare, quem proxime laudatorem habuisset. Neque is erat Hilarius, qui multum repugnaret, cum illustrandæ ac defendendæ veritatis occasio, quam studiose quæritabat, per se oblata videretur. Interea vero Deus sanctitatem ipsius illustri signo declaravit.

57. Die enim Dominico castelli cujusdam templum vix erat ingressus (*Fortunat., lib. 1, n. 7*), cum puella gentilis, nomine Florentia, multitudinem populi irrumpens, servum Dei illuc advenisse magna voce testata est. Quæ statim ad pedes ejus provoluta, illumque ut se sacro crucis signo Christo initiaret obtestans, non surrexit donec voti compos fieret. Moxque cum Florentio patre ac tota familia baptizata, sanctum Christi confessorem Pictavos usque secuta est; eum sibi jam patrem solita dicere, non a quo generata, sed per quem regenerata erat.

58. « Is ubi Seleuciam venit, » inquit Sulpicius (*pag. 255*), « magno cum favore exceptus, omnium in se animos et studia converterat. Ac primum quæsitum ab eo, quæ esset Gallorum fides: quia tum, Arianis prava de iis vulgantibus, suspecti ab Orientalibus habebantur trionymam solitarii Dei unionem secundum Sabellium credidisse. Sed exposita fide sua juxta ea quæ Nicææ erant a patribus conscripta, Occidentalibus perhibuit testimonium. Ita absolutis omnium animis, intra conscientiam communionis necnon etiam in societatem receptus, concilioque adscitus est. »

59. In eo concilio non sine ingenti dolore tantum blasphemorum reperit, quantum Constantio placuerat (*Hilarius in Constant., n. 12*). Ut tamen pluribus prodesset; et dolorem suum dissimulandum, et affabilem omnibus sese exhibendum esse existimavit. Interim quæ unicujusque fides, quæ studia essent, diligenter explorabat. Ac primo quidem cor sessu, qui anno 359, diē septemb. 27, habitus est, cum tres in partes secessisset concilium, deprehendit centum et quinque episcopos pro homœusio, pro anomœusio autem decem et novem stare, nec homousion constantissime defendi nisi ab unis Ægyptiis, a quibus etiam Georgium Alexandrinum excipit. Et fatetur quidem aliquos ex iis, qui homœusion prædicabant, nonnulla pie verbis præferre; at neque hoc de omnibus, de horum etiam sensu incertus, audent affirmare: cum contra ab anomœusii defensoribus nihil nisi profanissimum asseri testetur. Quanto autem percussus horrore est, cum, eo præsentem, publico in conventu recitatae sunt infandæ Endoxii blasphemiae, quibus generationem in Deum cadere nullatenus posse propugnabat? *O miseris, exclamat (num 15), aures meas, quæ tam funestæ vocis sonum audierunt; hæc de Deo ab homine dici, et de Christo in ecclesia prædicari!* Neque vero hæc patienter ferre potuerunt,

ares in iis, quæ gloriam Christi spectant, minus scrupulosæ; sed his recitatis tumultus exortus est, et concilium in diversa distractum.

60. Postridie qui pro homœusio stabant (*Socrat. lib. II, c. 39*), in ecclesiam quæ Sileuciæ est convenientes, oclusis foribus, perlectaque fidei formula quæ Antiochiæ in encænii edita fuerat, eam subscriptione sua confirmarunt. Nullum dubium est, quin Hilarius una cum Ægyptiis ab hoc conventu abfuerit, utpote qui privatus erat, et unius dumtaxat factionis. An vero tertio die concilium sit ingressus, aut certe ex eo non prius egressus sit, quam cogente Leona comite rursus omnes in unum convenirent, plurimi dubitant. Cum enim narret Socrates (*lib. II, c. 40*), Acacianos primum ad concilium venire noluisse, nisi prius ejicerentur cum ii qui antea depositi, tum illi qui in præsentia accusati erant; ac tandem iis qui in crimen vocati fuerant egressis, introisse: ex numero eorum, qui egredi coacti sint, Hilarium exitisse arbitrantur. At vero quis depositum dicat, cujus loco nullus fuerat suffectus? aut quis existimet in præsentia insimulatum, qui magno cum favore a concilio exceptus, omnium in se animos ac studia converterat? Sed neque eum ipsis Acacianis invisum facile approbaveris, quos etiam post hunc consessum constat ipsius expetiisse colloquium, et sua ei secretiora sensa sine furo aperuisse. Sic ipse narrat quod eo die gestum est.

61. Cum intellexissent et hi, qui dissimilem Deum dicunt, humanas aures tantæ impietatis verba (cujusmodi primo in consessu sub Eudoxii nomine recitata erant), non suscepturas esse; rursus hi ipsi (verba mutant, non animum; et ideo) fallaces potius, quam Ecclesiæ episcopi, fidem scribunt (ac tertio concilii die per Leonam synodo proponunt, in qua) homœusion, et homœusion, et dissimilitudinem damnant. Quod cum contrarium ipsis sensu audientium esset: ipse ego quemdam eorum, qui forte ad me pertentandum accesserat, quasi ignorans rerum gestarum percontatus sum, quid sibi vellet istud, ut qui unam substantiam Filii esse cum Patre damnassent, vel esse similis substantiæ denegassent, dissimilitudinem damnarent. Tunc mihi ait, Christum Deo similem non esse, sed similem Patri esse. Rursus hoc obscurius mihi adhuc videbatur. De quo cum iterum interrogarem, tunc hæc ita locutus est: dico eum dissimilem Deo esse, similem Patri posse intelligi; quia Pater voluisset creaturam istiusmodi creare, quæ similia sui vellet, et idcirco similem Patri esse, quia voluntatis esset potius filius, quam divinitatis... Hæc audiens hebui, neque credidi, donec cum publice ex consensu omnium eorum profanissimæ hujus similitudinis ratio prædicaretur (*lib. in Constant. n. 14*)? Hæc Hilarii verba si attentius perpendantur, primo ex his alterutrum efficitur, ut aut tertio concilii consessui non interfuerit, aut eum illi interfuisse non existimarit, qui ad animum illius explorandum accesserat. Deinde apparet, eum ex duabus factionibus, in quas præsertim synodus discesserat, nulli aperte favisse. Tum mirari est, quam benigne eum excipiat, cujus exsecratur impietates, quamque sedato ac sine ulla disceptatione ipsum hæretica

sensa sua pandentem audiat; ac denique ubi arcana totius sectæ mysteria solerter expiscatus est, quam amice, ea inter se minime cohærere insinuando, illum ad veritatem reducere conetur. Quid vero de illa animi æquitate ac temperantia dicemus, qua quod ab uno audit, non statim, ut vulgo fit, toti attribuit sectæ; sed ab omni se assensu sustinet, donec id ipsum publice ex consensu omnium prædicetur (*Socr. lib. II, c. 40*)? Hanc autem impiam similitudinis Filii cum Patre interpretationem cum Acacius, tota ipsius factione consentiente, quarto concilii consessu prædicarit, non sine ratione opineris, Hilarium in eo cum cæteris sedisse. De iis enim, quæ tum gesta sunt, loquitur veluti testis oculatus.

62. Postero die Acacianis ad concilium sæpius accesseritis ac venire detrectantibus, et hi qui homœusion prædicabant, omnes eos qui maxime sine aliquo impietatis pudore verba superius memorata loquebantur, condemnaverunt. (*Socrat. ibid. Hilar. contra Constant. n. 15*.) In eo numero, inquit Sulpicius (*pag. 256*), fuere Georgius ab Alexandria, Acacius, Eudoxius, Uranius, Leontius, Theodosius, Evagrius, Theodolus. His Patrophilum adjungit Socrates (*lib. II, c. 40*), aliosque præterea recenset, quos a sua dumtaxat communione remove. Condemnati advolaverunt ad regem suum (*Hilar. contra Constant. n. 15; Sozomen. lib. IV, c. 23*): exceptique honorifice, impietates suas quanta potuerunt ambitione confirmaverunt. Interea ab altera parte, ut erat mandatum, decem deliguntur legati, qui imperatorem de iis quæ decreverant certiores facerent (*Theodoret. lib. II, c. 27; et Sulpic. p. 256*). Legatos illos, quos inter Basilius Ancyræ, Eustathius Sebastæ, Silvanus Tarsi, et Eleusius Cyzici primarii erant, Constantinopolim secutus est noster Hilarius. Illi enim sic affecti tunc videbantur, ut catholicorum consortium non vitandum existimarent: adeo ut Athanasius ipse libro de Synodis tunc temporis scripto cum illis veluti cum fratribus, non tanquam cum adversariis agendum hoc argumento demonstrarit: Si Filium tantum substantia Patri similem dicerent, non continuo assererent consubstantialem; nam stannum argento simile est, et aurichalchum vero auro: sed cum eum adjiciant non ex alia substantia; quid his aliud innuunt, nisi ex ipsa esse substantia Patris. Hinc et Seleuciense concilium, quod maximam partem iis constaret, qui cum Basilio, Silvano, etc. conspirarent, catholicum apud nonnullos audiit: et etiamnum apud Sulpicium catholici concilii titulo cohonestatur.

63. In tanta rerum perturbatione, Hilarii sollicitudines nonnihil ex profligata Anomæorum perfidia, sed non diu allevate sunt. Mox enim Constantinopolim perveniens, rursus summo oppressus dolore ingemuit, quod ibi pauci plurium dominati sunt (*Hilar. in Constant., n. 15*). Scilicet novemdecim episcopi qui impietatem aperte profitebantur, imperatoris animum prævertentes, centum et quinque quorum aliqui pietatem saltem verbis præferebant, adeo exstitere superiores, ut eos ipsos sibi vicissim cedere coegerint, a quibus anno superiori ad damnandas impietates suas coacti fuerant. Rebus Ecclesiæ sic pessum

euntibus opem suam non denegavit Hilarius : sed affectos episcopos pro sua humanitate suscipiens, exinde tenebrosa impiorum consilia Occidenti tanta sapientia patefecit, ut prope in nihilum mox cadere cœperint : quod deinceps enarrandum.

CAP. IX. 64. *Quid Hilarius Constantinopoli agat.* — Constantinopoli tum aderat, nullis certis de se mandatis, operiens regis voluntatem si forte ad exilium redire juberetur (*Sulpic. pag. 261*), cum Ursacius ea revertere Ariminensis synodi legat Valens, Magdonius, Megasius, Gaius, Justinus, Optatus, Martialis, alique duo quorum nomina non occurrunt (*Frag. x, n. 1*). Ii ipsi ad imperatorem jam venerant ab Ariana missi : et cum Nicææ in Thracia orthodoxorum legatis auctores lapsus fuissent, redierant Ariminum ut ceteros patres peregrinationis lædio jam emolitos in suam sententiam pertraherent. Quod ubi per fraudem obtinuerunt, deinde Constantinopolim properarunt, ut quam primum Constantius de rebus a se prospere gestis certior fieret.

65. *Ab Anomœorum societate litteris Orientalium frustra deterrantur.* — Ignorabant interea Orientales quid Arimini cum Occidentalibus ageretur. Et cum partes suas eorum consortio adjuvandas iri non dubitarent; mirantur legatos eorum Constantinopolim ingressos sese statim ipsorum adversariis adungere. Officii tamen sui esse Silvanus (*Fragm. xi, n. 1*) ac socii putant, ut manifesta eis faciant Seleuciensis synodi gesta, ne forte per ignorantiam peccent. Illi igitur significant, ac totius concilii, utpote eorum et amplius episcoporum legatos esse; tantas vero eorum, quibus ex synodi mandato renitentur, esse impietates ut eas cum audisset Imperator, statim anathematizari graviter commotus præceperit. Quod ita fraudulentè præstitum esse moneat, ut Aetio hæresis auctor damnato, in hominem potius, quam in doctrinam, lata sententia videretur : ideoque se ab ingressu ecclesie abstinere. Quare eos rogant, ne socii impiorum effecti, hæresim intra ecclesiam invalescere sinant; sed universa ut geruntur quam primum Occidentalibus nuntient (*ibid. n. 2*). Ariminensis synodi legati sumptis his Orientalium legatorum litteris, quibus subnexæ erant Anomœorum blasphemie, ab horum societate minime recesserunt : sed tantus detectæ fraudulentie suæ hypocrisis furor subiit, ut periculum depositionis in eum constituerint, qui eas susceperat.

66. *Orientales Hilarii opera Gallos sibi devinciunt.* — Sua autem sperni monita moleste ferentes Orientales, dolentesque maxime fœdam hæresim Ariminensium legatorum accessione roborari; rem totam cum Hilario communicandam censent, cujus jam experti erant humanitatem, pacis studium, et in rebus Ecclesie gerendis industriam, diligentiam atque magnanimitatem. Quocirca datis ad eum litteris, quæ cum Occidentalibus legatis egerant, edocent : simulque mittunt apographa eorum, quibus conati erant illos ab Anomœorum societate deterrere. Alias quoque, ut videtur, ad Galliarum episcopos adjungunt litteras, quibus eos rogent ut prædictos legatos a communione sua removeant (*Fragm. xi, n. 1*). Tunc *fidelis dom-*

nici nominis prædicator Hilarius, ut loquamur cum concilio Parisiensi, ex quo totam hanc narrationem mutuamus, omnem eorum expectationem non explevit tantum, sed et quodam modo vicit. Dulce enim ei erat in tanta blasphemantium multitudine aliquos reperire Christi defensores, et quamvis nondum satis purgatam judicaret eorum fidem, non desperabat tamen ab omni hæreo liberandam, quæ tum hæreticorum insectatione probaretur. Non solum igitur singula, quæ sibi ab ipsis tradita fuerant, misit in Gallias; sed et apud Gallos eorum in retinendo usque vocabula constantiam laudavit; testatusque est quosdam ex iis indignissime exulare, et in eorum loca episcopos alios substitutos. Denique se Auxentium, Ursacium, Valentem, Gaium, Magasium et Justinum excommunicatos habere, neque cum iis, qui horum sectarentur errores, pacem unquam habiturum nuntiavit.

67. *Parisiensis synodi occasio et acta.* — Ex his Hilarii nuntiis, quos proxime postquam plurimi Orientalium a Constantinopolitana synodo e suis sedibus deturbati sunt, ac proinde anno 360, ineunte mense, non minorem fructum perceperunt Galli, quam Orientales. Illi enim Parisios statim convenientes, acse Arimini ac Nicææ in Thracia fraudem passos esseprehenderant, utpote qui hoc uno prætextu adducti fuerant ad suppressendum usque vocabulum, quod ab illo vehementer abhorrerent Orientales, eoque retento nulla cum iis ineunda pacis spes foret. Tum rescripto ad Orientales, hoc est, ad eos qui in Oriente homœusion propugnabant, errorem ultro fateentur suum, seque ab eo cum ipsorum, tum Hilarii litteris liberatos gratulantur. Læti igitur revocant, quod invitati ac sub falso obtentu abjecerant. Laudantesque Orientales quod homœusion tueantur, caute inuunt eorum interesse ut homœusion defendant, quippe quod ab iis ipsis, a Nicæna videlicet synodo in Oriente habita et ex Orientalibus maximam partem constant, contra Ariomanitarum hæresim inventum sit. Se vero hanc vocem, remoto omni hæretico sensu profiteri, verbis ex Hilario pœne conceptis declarant. Abrogant deinde Ariminoensis concilii gesta, ejusque legatos tectius fraudis architectos communionis suæ exsortes denuntiant, et hoc quidem, inquit, *iuxta fratris nostri Hilarii professionem*. Damnant præterea Anomœorum blasphemias, quas Orientales litteris suis subjecerant : eosque negant se in episcoporum numero habituros, qui indigne exultantium sedibus suffecti sunt. Demum interminanter a sacerdotii gradu dejiciendos esse, quotquot deinceps in Galliis aut contra Deum, aut contra Christi unigeniti Dei majestatem quidpiam doceri permetterent, aut etiam homœusion alia quam exposuerant fide ac significatione profiterentur : ac nominatim Saturnium episcopi nomine indignum renuntiant.

68. *Synodi ejusdem tempus. Ei non interfuit Hilarius, sed moderator tamen ejus fuit.* — Hac simplici expositione perspicuum fit tempus concilii Parisiensis, de quo hactenus diversæ et a vero alienæ fuerunt eruditum sententiarum. Quis enim jam non videat, cum

Constantinopolitana synodo, quæ primis anni 360, A diebus celebrata est, ita conexam esse hanc Parisiensem, ut non necesse sit, inter utramque plus intercessisse temporis, quam oportuit, ut nuntio Constantinopoli in Gallias perveniente episcopi in unum convocarentur? Namque Gallis hæc una fuit conveniendi causa, ut Orientalium litteris rescriberent. At vero has ab illis proxime post Seleuciensem, eamque consecutam Constantinopolit. synodum acceptas fuisse id maximo iudicio est, quod quid Orientalibus in illi synodis fidei studiique fuerit, ibi primum Galli sese didicisse profiteantur: quos tamen impatientes esse decuit rescindi quid ab illis gestum esset; cum Orientis Occidentisque concordiam perciperent, eoque causa nonnihil a pristino usu requisissent. Non temere igitur eo ipso anno, quo habita est Constantinopolit. synodus, Parisiensem consignaveris, huic Hilariū interfuisse communis est opinio, sed nullo pacto probabilis. Quippe de illo non velut præsen- B sed velut internuntio synodus constanter loquitur. Et officii quidem ipsius fuit, ut quæ Orientales Occidentalibus nuntianda mandassent, ipsis quam primum significaret. Neque eum huic officio in re tanti momenti defuisse vel levis suspicio est: cum etiam non rogatus, pro sua singulari sollicitudine, varia Orientalium studia Gallis diligenter nota facere consuesset. Illis autem nuntiis acceptis, Galli statim Parisios convenerunt: non expectato igitur reditu Hilarii, cuius tam cito visendi spes omnis tum sublata videbatur. Quanquam illum Parisiensi synodo non modo interfuisse, sed et præfuisse ea ratione concesserim, quod in ea nihil non illius nutu atque concilio actum est. C Quippe eo veluti faciem præferentem errorem suum agnovere Galli, et in hæreticos deinceps tanto majores concepere sancti odii flammam, quanto nequius se ab illis deceptos adverterunt, Tum fidem suam ad fidem illius composuerunt, et a communione sua removerunt, quos ille removerat; Orientales vero ad illius exemplum ita fraterna complexi sunt charitate, ut et ipsi se homousion non respuere, sed homousion tamen probe intellectum præferre declararent, et illis ad hanc vocem suscipiendam prudenter invitarunt.

69. *Scrupulus circa tempus hujus synodi levatur.* — Unus adhuc scrupulus restat: qui nimirum Hilarius Orientales legatos eo ipso tempore, quo eos Constantii voluntati ac violentiæ cessasse alias scribit, honorificis apud Gallos testimoniis commendavit. Verum hunc eximit Philostorgius, ubi narrat, quod cum in exilium ducerentur, subscriptiones suas, quibus Ariminensis concilii fidem confirmaverant, revocarunt: atque hi quidem consubstantialem, illi vero similis substantiæ Filium iterum prædicarunt (in *Constant.*, n. 25 et 26; *lib. v. hist.*, c. 4, apud *Vales. lib. de Synod.*, n. 65). Neque enim mirum est illorum tunc temporis patrocinium ab Hilario susceptum esse, cui jucundius nihil unquam fuit, quam aliquem ex fragilitate lapsū suscipere poenitentem. Dum eum in Gallias Orientium mandata mittentem sequimur, Parisios nos deduxit rerum inter se conexarum series. Nonnulla

tamen intercessere gesta, quæ Constantinopolim nos revocant, sequenti capite contemplanda.

CAP. X. 70. *Reliqui Hilarii pro Ecclesia labores, dum Constantinopoli versatur.* — Anonimi Ariminensium legatorum societate adjuti nihil non effecere, ut Orientales, per quos revocandæ veræ fidei spes quædam supererat, opprimerent. Nec satis eis fuit, quod illos pridie kalendas Jan. ad Ariminensis perfidiæ subscriptionem egerissent, sed mox etiam depositos in exilium eos detruserunt. Tunc Hilarius, uti diximus, illorum suscepit litteras, et in Gallias fideliter transmisit (*Sulpic. Sev.*, p. 261). Sed et cum optimis sacerdotibus aut metu territis, aut exilio deductis, perfidiæ paucorum cuncti concederent; ubi extremum fidei animadvertit periculum, ut de fide coram adversariis sibi liceret disceptare, ab imperatore petiit. Hoc eum tribus libellis poposcisse, post Sulpicium scribit Fortunatus: sed uterque tres libros, quos etiamnum aut in Constantium aut ad Constantium habemus, videtur confudisse.

71. *Se non sui causa ab exilii ventu purgat (lib. 2 ad Const., n. 2).* — Exstat adhuc libellus, quem Constantio Constantinopoli, facta sibi ipsius presentis oportunitate, tradidit. Ab ipsius exortio se iniqua exilii sententia multatum probat: petitque ut presentem Saturninum, cujus ministerio exulabat, usque ad confessionem falsorum quæ gessit adducat. Ad quod sane patriæ desiderio minus impulsus fuit, quam ne exulis nomine imperatori suspectus a petitis caderet (*lib. de Synod.*, n. 92). Non enim de exilio multum angebatur, qui haud sciens an tam jucundum sibi foret ab eo in Domino reverti, quam securum esset in eo mori, veritatis patrocinium tum fortiter suscipiebat, cum in exilium pellerentur illius defensores.

72. *De fide sua certus, de aliorum salute est sollicitus.* — Neque insolentis animi est quod ait: *Non tam mihi rogo audientiam, quam tibi atque Ecclesiis Dei; aut quod hujus dicti sui rationem reddens subleat, quia mihi metus est de mundi periculo, de silentii reatu, de judicio Dei; cura autem de spe, de vita, de immortalitate non jam mea, quam tua, universorumque.* Quippe cum fides, quæ vitæ æternæ est fundamentum, una sit, nec possit variari; æternæ Imperatoris aliorumque salutem multum timebat, quibus facta est fides temporum potius quam Evangeliorum, dum secundum annos describitur, et secundum confessionem baptismi non tenetur, et dum plures fides ad id cæperunt esse, ne ulla sit: ipse autem de fide sua nequaquam erat incertus, qui quam ab Apostolis et Evangelis in baptismo acceperat, illibatam intemeratamque servabat.

73. *Monet non eam fidem semper veram esse, quæ Scripturis nisi videatur.* — At vero imperatorem fidem tantum secundum ea quæ scripta sunt desiderantem, quam prudens ita laudat ut moneat tamen, neminem hæreticorum esse, qui nunc non secundum Scripturas prædicare ea, quibus blasphemat, mentitur? Et cum his verbis tacite doceat, Scripturarum interpretationem non ex privato cujuslibet sensu, sed ex Ecclesiæ iudicio pendere; ideoque fieri ut hæretici, quævis

Scripturarum usurpent jactitentque verba, quia tamen Ecclesiam non audiunt, *Scripturas sine Scripturæ sensu loquantur, et fidem sine fide prætant* (lib. II ad Conts., num. 9) : cavens subinde ne Scripturas ipse videatur defugere, easque hæretici sibi favere gloriantur (num. 11) ; nihil se non ex iis dicturum pollicetur : et interim præbet specimen dicendorum.

74. *Omnia removet, quæ petitioni obstare videbantur.* — Neque, hæreticorum more, postulat clam ac semotis arbitris audiri, *sed sub publica conscientia, sub synodo dissidenti, et ut paulo ante habet, præsentis synodo quæ nunc de fide litigat, hoc est, coram frequenti hominum multitudine, quæ nequitia fallendi arte, principis aulaque gratia plurimum nitetur.* Adeo fidebat causæ ! adeo se ad eam defendendam divina quadam sancti Spiritus virtute impulsam atque adjuvatum sentiebat ! Quocirca ut omnia removet quæ petitioni suæ, possent obstare ; ita et eorum, quæ favere viderentur, nihil omittit : dum imperatoris arbitrio permittit, quatenus et quomodo jubeat eum loqui, spondetque nihil se dicturum nisi quod proficiat ad fidem, ad unitatem, ad æternitatem, ad Orientis et Occidentis pacem, nihil non cum honore regni ac fidei regiæ, imo etiam de Saturnino nihil locuturum esse, nisi cum jussu fuerit ? Id vero Ariani, quorum nutu atque arbitrio princeps agebatur, maximopere abnuere. Ii nimirum erant, de quibus Hilarius ipse loquitur, lib. VI de Trin., num. 15 : *Cum facilis sit adversum stultitiam responsio, emendatio tamen difficultis stultorum est : per quam (scil. stultitiam) primum et ratio intelligentiæ non quaeritur, et deinceps ab intel-*

ligente intimata non capitur.

75. *Alia ratione Occidentis præsertim succurrere cogitat.* — Sic et imperatorem de fide alloquendi, cumque ab errore avocandi spe cecidit, cum oblata videretur occasio, ad quam ab anno et amplius summe semper intentus fuerat. Ipsi enim persuasum erat, promptissimum summis Ecclesiæ malis futurum fuisse remedium, si ab hæresi Constantius retraheretur. Hoc cum frustra tentasset, ac prospiceret quantum stragem editura esset hæresis, quæ ad Nicænam fidem evertendam conciliorum Ariminensis ac Seleuciensis auctoritate sese accingeret ; conatibus illius ea qua posset ratione occurrere cogitavit. Tum ad hoc consilium suum nihil magis opportunum ratus, quam ut simplicem synodorum illarum historiam texeret ; librum illum suscepit, qui *adversus Valentem et Ursacium historiam Ariminensis et Seleuciensis synodi continens* ab Hieronymo est inscriptus. Hinc enim efficiendum putabat, *ut unusquisque judicio deinceps proprio consistens opinionem non sequeretur alienam* (Fragm. I, num. 7) ; et dum sincera horum conciliorum gesta quisque haberet, nullus iis facile crederet, qui illorum tanquam legitima auctoritate gloriantur.

76. *Historiam Ariminensis et Seleuciensis synodi Constantinopoli inchoat.* — Et tempus et locum, quo hoc opus inchoavit, ipse notat his verbis : *Proferre in conscientiam publicam tento opus grave et multi-*

plex... locorum in quibus gesta res est, nosque agimus, desperatione (1) peregrinum. Quæ enim illa loca, in quibus Hilarius post Seleuciense concilium egit, nisi Orientales regiones, regiaque maxime civitas ? Profecto pessima illa res, cui tunc mederi contendit, in ea urbe gesta est, in quam properantes, qui ab Arianis partibus missi sunt legati, omnia conflant mala, quæ inde in Ecclesiam defluerunt. Constantinopoli si quidem structum est consilium, quo catholicis Ariminensis concilii legatis Nicææ in Thracia primum diu detentis, ac postea eversis, totum deinde concilium in Arianorum sententiam adductum est. Ibi legati Seleucienses imperatoris violentia devicti Ariminensi blasphemæ subscripserunt. Merito civitas illa desperata, quæ veritatis præcones respuebat, ac sectatores Actii, insensissimos Christi hostes, in se dominari patiebatur. Desperatæ et pleræque Orientis provinciæ quibus Arianos episcopos, iis qui melioris spei erant ejectis, Constantinopolitanus conventus præstiebat. His igitur proficere se posse desperans Hilarius *peregrinum opus* instituit, Occidentis scilicet regionibus, a quibus peregrinabatur maxime profuturum.

77. *Hoc Opere Arianorum in Occidentis dolis occurrere studet.* — Grave quidem vulnus tum Occidentali etiam Ecclesiæ Ariminensi concilio inflictum erat : at longe minus desperata erat salus illius. Nam cum ei sese palam et aperte ostendere non auderet hæresis, sed pacis et unitatis velo fœditatem suam tegere, ac veram sub speciosis verbis fidem mentiri cogeretur ; hanc videbatur repressurus esse, qui nudam detracta larva proderet. Eam ob causam Ariminensis ac Seleuciensis concilii historia Arianæ sectæ in Occidente præsertim gesta comprehendere, et in oculis conspectuque omnium exponere curavit. Ut enim arbor ex fructibus, ita, Domino ipso auctore, latens hæresis ex gestis dignoscitur. Et quidem vel ex solis epistolis aliisque monumentis, ex quibus hoc opus compactum est, Ariana hæresis prudenti cuique facile apparet in verbis fraudulenta et mendax, in actis crudelis et inquieta, in fide levis et inconstans, Patribus ac sibi ipsi contraria : iisque notis a fide vera, quæ simplex, pacifica, sibi constans, Patribusque consentanea est, apprime secernitur. Ut autem magis ac magis elucescat utriusque discrimen ; Arelatensi synodo, qua reus postulatus est Athanasius, Sardinensem, qua idem absolutus fuerat ; Arianis formulis, Nicænam ; eaque quæ Arimini sunt decreta, priusquam diris Constantii minis flecterentur Patres, iis quæ postmodum ab iisdem metu jam victis per fraudem extorta sunt, opponit. Præterea cum ex auctorum sectatorumque moribus internoscatur hæresis ; hunc librum non imprudenter inscripsit *contra Ursacium et Valentem*, omnium scilicet, quæ Ariana in Occidente patravit, auctores actoresque primarios. Horum porro tam evidentia sunt mendacia, tamque

(1) Legi etiam posset : *disparatione* : sicque *peregrinum opus* erit, quia nos ad diversa loca deducet, in quibus habitæ sunt diversæ synodi.

manifesta pravitas atque instabilitas morum; ut doctrina, quæ hujusmodi nitatur fautoribus ac patronis, aut falsa, aut falsitatis suspecta merito judicetur. Aliam indicat Hilarius ipse in Ariana hæresi falsitatis notam: quia nimirum a Constantii ministris ita ubique agitur, trepidatur, instatur, ut plane iniquitatem assertionis, obtinendi labor et cura prodiderit (*Fragm.* 1, n. 4). Libri ad Arianas res elucidandas tam utilis tamque necessarii jacturam satis lugere non valemus; ejusque desiderium augent quæ tandem et Piææana bibliotheca edita sunt Fragmenta. Ex quibus perspicuum est, eum ita ab Hilario Constantinopoli inchoatum esse, ut tamen deinceps, quoad vixerit, ei singula adjecerit monumenta, quæ ad Arianam historiam pertinerent.

78. *Illam intermisit, ut contra Constantium scriberet: qua ratione permotus.* — Opus illud nondum erat absolutum, cum intermittendum judicavit, ut vehementius aliquod præsentiusque remedium Ecclesiæ laboranti adhiberet. Cum enim alii Constantii terrentur edictis ac minis, alii eminentia ac falsa ipsius religione detinerentur; ea non potiebantur animi tranquillitate, qua expositam in eo libro rei veritatem perspicere. Interim, ut Hieronymi verbis utamur, *periculabatur navicula apostolorum, urgebant venti, fluctibus latera tundebantur, nihil supererat spei* (*Hieron. dial. contra Lucifer.*), nisi Constantii impietas iis manifesta fieret, qui auctoritate ipsius in errorem abducebantur. Lupus erat adversus Christi gregem edictis sæviens: sed pacis et unitatis obtentu palliata, ovis pellem præ se ferebat ac vultum; et sub eminentia pietatis imagine non minorem cladem, quam aperta vi inferebat. Tum vigilantissimus Ecclesiæ pastor officii sui esse duxit ovinum amovere pallium, ac Domini sui gregi lupum ostendere. Detinebatur tamen aliquantum, cum Constantio a Deo datam esse respiciebat regiam illam potestatem, cui potissimum esset reverentia deferenda. Et hoc quidem respectu quantum retineretur, non solum persuadent libelli ad Constantium dati, aliique in quibus summa semper cum religione de eo loquitur, sed et ipsa proxime inchoata Ariminensis synodi historia (*Fragm.* 1, n. 5): in qua regi, quia omne regnum a Deo sit, potissimum reverentiam deferendam esse, conceptis verbis memorat. Tantum ibi monet, regis potestate aliam esse superiorem, et non æquanimitè *judicium ejus episcopalibus arbitriis admitti, quia Cæsaris Cæsari, Deo autem reddenda quæ Dei sunt.*

79. Evangelicæ huic regulæ obsequendum ratus, Constantii fidem, mores ac gesta, quæ Ecclesiæ intererat nosse, patefacere tandem constituit. Rem tamen, quæ scandalo esset obnoxia, sese aggredi non ignorans, consilii sui rationem statim ab exordio multis probat. Et licet se ad scribendum nullo humanæ perturbationis vitio incitatum esse nonnullis nondum persuaserit; nobis tamen, post tot probatissima moderationis illius exempla, religio est ei non credere testanti: *Neque injuriam queror, qui dissimulavi recentem. Et qui ne quid ex causa mea loqui*

existimarer, tantum adhibui ad silentium temporis, nunc mihi non alia ad dicendum causa quam Christi est: cui et hoc debui, quod usque nunc tacui; et cui ex reliquo me intelligo debere, ne taceam (num. 3). Sicut igitur diuturnum silentium non timidi animi, ita vehemens sermo non tumidi fuit. Una eademque Christi charitas eum et prudenter tacere, et fortiter loqui docuit. In hoc quoque moderatus, quod ubique ita temperat sermonem, ut non alia quam quæ a Constantio in Ecclesiam gesta sunt referens, a cæteris illius vitiis notandis sese prorsus absteineat. Sed et martyrium ipse toto animo spirans, aliisque vehementer verbo et exemplo inspirans, Cæsareæ majestati de suo jure nihil ereptum vult, dum ad commendanda Constantii edicta, quibus parere nefas erat, animos accendit.

80. Demum ad id valet hic liber, ut cum non deessent, qui Constantii in colendo Christo ejusque Ecclesia tuenda religionem commendarent, catholici eum hæreticum esse, hæresim tueri, hæresim præcipere, hæresim vindicare admoneantur; adeoque persuadeantur sibi ab illo cavendum velut a tyranno tanto periculosiore, quanto majus fidei studium ostentans verbis, eam ex animis avellere cogitaret. Hunc enim librum ad Catholicos, et non ut existimatur vulgo, ad Constantium ipsum destinatum esse planum est ex ipso exordio, in quo Hilarius *Fratres*, non Constantium alloquitur. Fratres illos, Gallicanos episcopos non immerito intellexeris; ad quos non gravabatur scribere, quoties contingeat aliquid novi, ex cujus ignorance nonnihil eis extimescebat. Quamquam non negaverim eum etiam eo ipso opere æternæ imperatoris saluti consultum voluisse, ac tentasse, an forte quem Arianorum artibus ac prestigiis veluti fascinatum ac sopitum ad sanam fidem blando sermone excitare nequiverat, ad eam acriore revocaret.

81. *An librum vivo Constantio publicarit.* — Neque deest conjecturæ locus, eum vel amicorum consilio, vel propria dictante prudentia ac moderatione ad tempus suppressisse hoc opus, de cujus utilitate non satis sibi constaret, et id quidem maxime, cum paulo post in Gallias redire permissus, id per se præstare longe efficacius valuerit, quod per hunc librum proposuerat. Ita cum rerum gestarum veritate componuntur Hieronymi verba, quibus eundem librum *contra Constantium vita functum* inscribit, quamvis eum anno quinto post Mediolanense concilium anni 355, adeoque Constantio adhuc superstite, scriptum esse Hilarius ipse significet. Si qui autem quo loco scriptus sit non attendentes, vehementioris indolis partum eum esse suspicantur; mirantur alii in eo cum tanta naturæ lenitate tantam fortitudinem, nec ambigunt quin quidquid vehemens apparet, ex flagranti martyrii studio profisciscatur. Hoc magis persuadent, quæ redux ab exilio edidit innatæ mansuetudinis exempla.

CAP. XI. 82. *Hilarii ab exilio reditus ac labores ad Gallias ab hæresi purgandas.* — Varios Hilarii co-

natus ad hæresim in ipsa regia civitate tanquam in suo fonte comprimendam cum diutius ferre non valeret veritatis inimici; imperatori persuasere, ut *quasi discordiæ seminarium et perturbator Orientis redire ad Gallias juberetur*. Gloriosum sane hoc illius crimen, quod iniquos prava sua pace gaudere non sineret, et seminarium quoddam esset, unde excitarentur assidue, qui cum hæreticis discordarent! Consilii hujus, quo in Gallias dimissus est, Valentem et Ursacium auctores existisse testis est Fortunatus. Quod autem Sulpicius eum *absque exilii indulgentia* in Gallias dimissum ait, variis eruditorum conjecturis locum præbuit: illum nimirum aut militis alienius custodiæ creditum, aut Pictavis prohibitum esse egredi, aut aliquam secum ubique tulisse exilii notam. At quam liberum ei fuerit quocumque libuorit excurrere, satis probant quæ proxime a suo in Gallia reditu egit. Sulpicii verba Fortunatum jure dixeris interpretari voluisse, ubi ait « Hilarium in Gallias redire compulsum, exilium amplius se pati existimasse, quod illic terminum disceptationis non consecutus, Ecclesiæ perturbationem relinqueret. » (*Fortunat. lib. 1, n. 8.*) Ideo etiam forte dictus est absque exilii indulgentia dimissus, quod imperator molestum interpellatorem a se removere cupiens, cum velut indignans in patriam redire jusserit, donec de causa ipsius maturius deliberaretur.

83. Tum vero Hilarium de prælio revertentem Galliarum Ecclesia complexa est; non quidem post Constantii obitum, quod sonare videntur Hieronymi in dialogo contra Luciferianos verba; sed ut in Chronico accuratius scribit, postremo ejusdem imperatoris anno. In illo enim libro communem ecclesiarum ex episcoporum exultantium reditu lætitiæ describens, Hilarium ab iis, quibus Julianus Augusti dignitate auctus reditum ad ecclesias permisit, distinguere non admodum curavit. Quod ea fere ratione fecit, qua Sulpicius aliique sic narrant Paulini, Eusebii, Luciferi, Dionysii, Hilarii, Rodanique exilia, ut quamvis tribus diversis conciliis, uno tamen et eodem ejectos eos crederes. Cum Hieronymi Chronico consentiant Sulpicius atque Fortunatus; quippe qui Hilarium, postquam Constantinopoli libellum suum imperatori obtulisset, ab ipsonet Constantio, non a Juliano, ad ecclesiam suam dimissum fuisse tradunt. Singulis suffragatur Gregorius Turoneasis episcopus (*de Gloria Conf., c. 2.*). Cum enim eum quarto exilii sui anno Pictavos reversum memoret, cumque superius certis manifestisque momentis confectum sit, illum sub anni 356 initia relegatum esse; paulo ante annum 361, qui Constantii postremus fuit, illi ab exilio redeundi potestas facta sit necesse est.

84. Indultæ ei potestatis hujus fama per Occidentem cito increbuit, et ad Martinum usque pervenit (*Sulpic. Sev. in vita sancti Martini*). Ille ex Illyrico primum ab Arianis, ac deinde e monasterio, quod sibi statuerat Mediolani, ab Auxentio pulsus, in insulam Ligustici maris, quam (*Albenga*) Gallinariam vo-

cant, tum sese receperat. Hoc igitur audito festinus tentavit ut optatissimo magistro redeunti Romæ occurreret. At plium pastorem jam Urbi eriperuat ardens revisendi gregis desiderium. Dignum etiam erat humili Christi Confessore, ut occisione fugeret plausus et honores, quos ei ingenii, scientiæ virtutumque splendor, ac tot pro Ecclesia impensi labores ille merito ei pepererant.

85. Cum autem circa Insulam propinquaret, quæ in nonnullis mss. *Gallinaria*, in aliis *Dives* appellatur (*Fortunat. lib. 1, n. 20*), a vicinis monitus eam ob multitudinem serpentum esse inhabitabilem, illuc præcedente crucis auxilio descendit, fixoque illo serpentibus metam posuit. Hæc insula alla videtur ab ea, quam ex Martini habitatione liquet inhabitabilem non fuisse.

86. Quanto eum plausu ac favore Pictavis exceptus sit, cogitare facilius est, quam verbis enarrare. Testis est Fortunatus (*num. 11*), eam tum populis ipsius lætitiæ exstitisse, quasi patria cum ipso eis reddita esset, qui se sine illo exules existimabant. Hilarium ipso non modo charissimæ plebis suæ, sed et dilecti discipuli sui Martini conspectu, eodem prope tempore est recreatus. Hic enim Romam profectus, illum ubi jam præterisse audivit, ita vestigiis persecutus est, ut non multo post ipsum Pictavos perveniret. A quo cum gratissimè susceptus fuisset monasterium, Locogeicum (1) dictum, quod primum in Gallis novimus, haud longe ab oppido Pictavensi sibi collocavit. Summum hoc in Martino Hilarii desiderium quo magis consideramus, eo persuademur amplius cum hoc illi veterem intercessisse necessitudinem; eaque vera esse, quæ de Martino apud Hilarium antiquam exsulare diversante Sulpicius narrat: ut in eo uno sit lapsus, quod Juliani nomen alterius imperatoris loco ei subreperit.

87. *Infantem a mortuis excitat.* — Hilarium ab exilio redux non solum sanctitate, sed et miraculis coruscavit. Nam post aliquot dies afflicta mater duplici infantis sui morte, qui cum absque baptismi regeneratione defunctus esset *præsentem amiserat lucem, et pœna futuri sæculi non carebat* (*Fortunat. lib. 1, n. 12*); multis ab Hilario precibus ac lacrymis petiit, ut filium aut sibi aut baptismi redderet. Quibus commotus pius populi pater, spectante plebe *ad consuetam recurrit orationis arma*: neque a terra, in quam prostratus jacebat, prius surrexit, quam infans a mortuis surrexisset. Notanda sunt hoc in loco Fortunati verba, quibus cum superius dicat, infantem absque baptismi gratia defunctum *pœna futuri sæculi non carere* (*num. 13*); laudetque insuper Hilarium, quod hoc prodigio *orcum spoliavit*: suam de infantum hujusmodi pœnis sententiam satis declarat.

88. *Abrae ac matri ipsius mortem a Deo impetrat.* — Scriptor idem non minus miratur virtutem, qua ille filiiæ suæ Abrae mortem impetravit; quam qua reddidit infanti mortuo vitam. Illam cœlo, non sæculo

(1) Vulgo *Liguge*, quod modo Jesuitæ obtinent.

adamas, jam caelesti sponso desponderat, modo et ipsa cum sibi cooptaret. Ubi igitur illam ardenti ejus desiderio teneri cognovit, non conquevit ab oratione, donec ipsa sine dolore, sine contagio de mundi indubio migraret ad Christum. Vix autem Abram propriis manibus venerandæ tradiderat sepulturæ, cum ipsius mater cæli cupida ab eodem postulavit, ut et ipsa si mæreretur, erepta de mundi crimine ad caelestis regni gloriam cum filia transmitteretur. Quod assidua ipsius oratione haud multo post obtinuit. Sic cum Hilarii conversatio in caelis esset, illic festinabat transmittere, quos non in terris nisi propter caelum diligebat. Utrique autem, ut ex Hildeberto Cenomanensi tradit (*Annal. Aquit. l. 1, c. 14*). Bouchetus, in æde sanctis Joanni et Paulo sacra condidit.

89. Gallias ab hæresis piaculo liberat. — Sed si magna illa miracula, hoc non minus stupendum, quod eum hæreticis fortiter renitentem Deus in sedem suam restituit, quando e suis eiciebantur, qui illis etiam nonnulli cessorant. Neque id sine speciali Dei in Gallias providentia factum putem. Nam vulnere, quod in Ariminensi concilio exceperant Galli, nuper nasis Orientalium litteris detecto, desiderabatur perita medici manus, quæ illud alligaret quam primum, congruisque remediis sanaret. Opportune tunc venit Hilarius, qui dejectos relevaret, et pro insita sua moderatione turbatos serenaret animos. Nec deerant, qui ferro et abscissione opus esse sentirent: sed ipse oleo et indulgentia usus, brevi omnia in pristinum statum reformavit. Fortis itaque et invictus cum prætracis hæreticis resistendum fuit, et cum poenitentibus indulgendum facilis et misericors, utrum animi magnitudine quam pia quadam commiseratione plus Ecclesiæ contulerit, agere delicias? Fortitudine quidem hæresi in Gallias aditum ante exilium præcluserat: sed eam, dum exulat, subdole introductam, ab exilio redux tam celeriter expulit mansuetudine, ut in eum ipsam annum 360, quo ab exilio revertit, dicat, Hieronymus in Chronico: *Gallia per Hilarium Ariminensem præfidix dolos damnat*. Quod qua ratione factum sit, sic Sulpicius explicat: *Ubi (Hilarius) permensus est orbem pæne terrarum malo perfidiam infectum, dubius animi et magna curarum mole æstuans, cum plerisque videretur non ineundam cum his communionem, qui Ariminensem synodum recepissent, optimum factu arbitratus revocare multos ad emendationem et poenitentiam, frequentibus intra Gallias conciliis, atque omnibus fere episcopis de errore profitentibus apud Ariminum gesta condemnavit, et in statum pristinum Ecclesiarum fidem reformavit*. Ita enim legendum, non autem cum vulgata editione reformant et condemnant.

90. Saturnini depositio. — Propter hæc Hieronymi et Sulpicii verba minus veri similem videri jam diximus conjecturam eorum, qui Hilarium absque exilii indulgentia dimissum ita intelligi commode existimant, ut ei Pictavis egredi prohibitum sit. Nam si eo ipso anno 360 Gallia per illum Ariminensis perfidix dolos frequentibus conciliis damnavit; ut Hila-

rium iis conciliis interfuisse non negandum est, ita et concedendum eum superstitè adhuc Constantio Pictavis egressum esse. At vero in exsequendis regis mandatis, quæ tuta conscientia fas erat, suspecta nobis esse non debet illius religio. Nunquam igitur ei interdictum, ne Pictavis egrederetur. Hilarium autem non eam tantum anni 360 partem, qua Gallias reditus est, sed et annum 361 ac forte subsequentem ad sacrendas Ariminensis synodi ruinas insumpisse opinanti aderit Sulpicius: qui cum hoc multis conciliis factum testetur, unum subinde memorat Biterrense, quo *Saturninus præter hæresis infantiam multis atque infandis criminibus convictus, Ecclesia ejectus est... Paternus etiam a Petrocoris æque vectors, nec detrectam perfidiam profiteri, sacerdotio pulsus: cæteris venia data*. Enim vero an id sibi auctoritatis sumere ausi essent Galli, ut dum Constantius sectam Arianam totis imperii viribus tueretur, præcipuum illius factorem de ecclesia sua eijcerent? Nam cum Saturninum sic Sulpicius Ecclesiæ ejectum scribat, ut Arianarum partium vires dæce amisso infractæ Nerint; tunc non tantum ab ecclesiastica communione, sed ab ipsa etiam Arelatensi sede ejectus fuisse intelligendus est. Eum quippe Parisiense concilium ab ecclesiastica communione jam bis remotum testatur; et tam nihilo magis fractæ erant partium vires. Unde consequitur, ut non habitum fuerit hoc Biterrense concilium, nisi cum vivere Constantius jam desiisset. Hoc si quidem vivo, Saturninum ab ecclesia sua expellere nulla synoderum valisset auctoritas.

91. Inter nefanda crimina, quibus convictus est improbus ille hæreticus, non minimum illud fuit, quo Hilarii exilium procurarat. Tum insenti Christi confessori locus præstitus est, olim ei a Constantio negatus, sycophantam illum usque ad confessionem falsorum, quæ adversus se gesserat, adducendi. Ita justo Dei consilio factum est, ut Saturninus meritis depositionis poenas in ea ipsa civitate daret, in qua iniquam adversus Hilarium exilii sententiam per fraudem ac mendacia molitus fuerat. Exinde nomen illius e sacris diptycis expunctum (*Analect. tom. III, pag. 451*). Saltem in veteri episcoporum Arelatensium elencho, quem ex hujus ecclesiæ diptycis excerptum credunt, non comparet; sicut nec Marciani, qui sæculo superiore Novatiano adhaererat. Saturnini successor vulgo existimatur sanctus Concordius, qui concilio Valentino, anno 394, interfuit (*Gall. Christ. tom. 1, pag. 53*).

92. Hilarius Gallias adversus Arianos semper protexerit. — Tandem Arianae sectæ tenebris Hilarii prudentia ac labore dissipatis, et ejecto duce per quem spiritus mendacii Gallorum plurimos in errorem induxerat, illud apud omnes constitit unius Hilarii beneficio Gallias nostra piaculo hæresis liberatas. Neque tantum vivus, sed e vivis etiam sublatus patriam gentem ab eadem hæresi protexit. Nihil opem etiam duobus post sæculis manifesto signo expertus est primus Francorum Christianus rex Chlodoveus. Quippe cum adversus Alaricum Arianum Gotthorum

regem progredere, Pictavis pharum igneam ex basilica S. Hilarii egressam super se advenire conspexit: scilicet, inquit Gregorius Turon., *ut lumine beati confessoris Hilarii adjutus, liberius hæreticus acies, contra quas sæpe idem sacerdos pro fide confixerat, debellaret* (Greg. Tur. lib. II hist. Franc., c. 37). Et vero statim voce admonitus, ut facta in illo venerabili loco oratione prælium committere festinaret, tanta prosperitate, altero pro se pugnaturus, processit ad bellum, ut intra horam diei tertiam ultra humana vota sortiretur a Domino victoriam (Fortunat. lib. II Vitæ S. Hilar.). Insignem hanc victoriam ubi celebravit Fortunatus, declarat hoc se Hilario ipso inspirante sentire, scilicet non minorem illi in requie jam posito esse catholicæ religionis sollicitudinem, quam olim ei fuit cum in corpore degeret. Faxit cœlum, ut ejusdem meritis ac precibus rediviva pestis Ariana a finibus nostris procul arceatur, et in Francorum cordibus semper vigeat illibata sanctissimæ Trinitatis fides ac veneratio.

95. *Quando et cur contra Dioscorum scripserit.* — Ad id tempus, quo ad fugandos e Galliis Arianos sanctus Hilarius tam strenue incumberebat, referendus est illius ad Sallustium Galliarum præfectum contra Dioscorum medicum liber, cujus solus titulus ex Hieronymi lucubrationibus ad nos transmissus est. Cum enim in eo titulo Sallustius tantum præfectus, non consul nuncupetur (Ammian. lib. XXI, c. 8; Idem lib. XXIII); cumque alias constet, eum, anno 361, a Juliano Galliis præfectum, biennio post adscriptum in *trabe collegium*, hoc est, in consulatu collegam coopatum esse: hunc librum nec ante annum 364, nec post 363, scriptum esse manifestum est. Huc quoque facit, quod idem ille Sallustius, anno 363, ad expeditionem contra Persas cum Juliano profectus, ac subinde a Valentiniانو et Valente præfectus Orientis prætorio, Gallias non repetierit (idem, lib. XXVI, c. 5). De hoc præfecto testatur Suidas, eximia eum humanitate fuisse præditum. Eumdem nominatim a Christianis vexandis abhorruisse Rufinus Theodoretusque commonstrant (Rufin. lib. I, c. 36; Theod. lib. III Hist. eccl., c. 7). Unde conjicere est, eum hoc libro conventum, ut Dioscori medici, qui forte Juliani auctoritate ac nomine in Christianos immodice sæviebat, violentiam coerceret.

CAP. XII. 94. *De Hilarii in Italia laboribus, et Luciferi schismate.* — Intra Galliarum fines continere se non valuit Hilarii pro catholica religione studium. His igitur pace reddita, transcendit Alpes, ut Italiæ ac vicinis regionibus, quæ hæresis Arianae furore atque contagione longe magis depravata fuerant, consuleret. Illum Eusebius ab Alexandrino concilio Vercellas rediens, ac singulas quasque Orientisque atque Italiæ ecclesias abjurata infidelitate ad sanitatem rectæ fidei revocans, in Italia positum hæc eadem erga instaurandas ecclesias fidemque Patrum reparandam reperit molientem (Rufin. lib. I Hist. eccl., c. 30), eique se in idem opus libenter adjunxit. Specialem hanc duorum illorum confessorum societatem non incom-

A mode credideris circa anni 363 principia initam: maxime cum Georgii pseudopatriarchæ Alexandrini mors, quæ post medium annum 362 contigit, præcesserit Alexandrinum concilium, ex quo Eusebius tunc temporis revertebatur. Quamvis autem letetur Rufinus (ibid., c. 31), duos istos viros, velut *magnifica lumina, Illyricum Italiamque suo splendore sic radiasse, ut omnes etiam de abditis angulis et abstrusis hæreticorum tenebræ fugarentur; hanc tamen Hilario laudem præcipuam tribuit, quod cum esset naturalis et placidus, simulque eruditus, et ad persuadendum commodissimus, rem diligentius et aptius procurabat.* Elogium sane minime suspectum quo Gallus episcopo Italo ab Italo presbytero præfertur. Sed si hoc ab eo expressit manifesta veritas, ac recens rerum gestarum memoria: quid est, quod in primis naturæ ipsius lenitati hanc gloriam adscribit? Profecto nisi in Hilario singulari ratione emicuisset hæc virtus, Rufino satis fuisset majoris lujs ad conciliandos animos facilitatis causam summæ illius eloquentiæ attribuere. An vero Hilarius atque Eusebius in Italia quidquam inconsulto Liberio egerint, non ausim affirmare. Quanquam ex Fragmento XII, evidens est Liberium eodem reparandæ fidei studio exarsisse. Unde sicut Hilarii atque Eusebii opera, ita et Liberii nutu congregata esse ultro concesserim, quæ in eodem Fragmento memorantur Italiæ atque Illyrici concilia, in quibus utriusque gentis episcopi fraudem se Arimini passos esse agnoscentes, infidelitatis consortium abjecerunt.

C 95. *A Lucifero non probatur.* — Sanis sanctorum illorum virorum consiliis Lucifer Calaritanus repugnabat. Hic ab Eusebio, quod quæ Antiochiæ proxime gesserat non approbasset, nonnihil abalienatus erat. Ipsi etiam, uti superius observatum est, jam pridem displicuerat summa Hilarii erga Orientales in libro de Synodis moderatio. Ac licet eum ex prudentibus illius responsis lenitum crediderim; facile tamen recrudit offensio, ubi illum cum Eusebio potius quam secum facere intellexit. Sic affectus Lucifer, et natura austeriori in clementiam laud multum propensius, non damnare non poterat Hilarii in recipiendis iis qui Arimini lapsi fuerant facilitatem. Hinc apud totam Luciferi sectam male audit, velut qui laudem sibi in Ecclesia partam interruperit favens prævaricatoribus, ut non dicamus et hæreticis, in quos eloquentiæ suæ viribus peroraverat (Marcellin. et Faust. in libello precum). Contra apud eos, quos non excæcavit schismatis caligo, gloriam quam pristinis scriptis gestisque meruerat, non tantum non obscuravit: aut interrupit, sed et propemodum cumulavit: dum prælata veritatis luce, et indulgentiæ facilitate oblata, Ecclesiæ reddidit, quos ei hæreticorum fraus ac terror abstulerat.

96. *Quam iniqua Luciferi sententia.* — Durum sane et a christiana clementia ac simplicitate alienum videbatur, iis aut non credere, aut indulgentiam negare, qui sine conscientia hæretici sebebantur, contestanturque corpus Domini et quidquid in Ecclesia sanc-

tum est, se nihil mali in sua fide suspicatos (Hieron. *A dial. contra Lucif.*). Planum enim erat, eos uno pacis intuitu recepisse Arimini propositam fidem; neque huic illos consensisse, nisi postquam multis ex catholica conscientia adjectis, vocabui *consubstantialis* in ea suppressi vim se satis supplevisse existimasent. Unde statim ut fraus in recepta formula latens Hilarii præsertim opera detecta est; *ingemuit totus Orbis, et Arianum se esse miratus est*, hoc est, se Arianum publicari et audire obstupuit, cum Arium Ariique doctrinam non tantum execraretur ex animo, sed etiam se subscriptione sua satis superque damnasse arbitraretur.

97. *Disciplinæ rigor quando lapsis remittendus.* — Inficiandum tamen non est, eos a peccato vix excusari posse, qui Arimini ex infirmitate nicænum deseruere symbolum, ut novam ab iis formulam reciperent, quorum fides ipsis suspecta merito esset. Verum ut non erat id eorum crimen, quod publica ac luctuosa pœnitentia expiari mereretur; ita nec in eos locum habebant *canones*, Innocentio, epist. 6, teste, *apud Nicæam constituti, qui pœnitentes etiam ab infimis officiis clericorum excludunt*. Sed etsi pœnitentiæ etiam publicæ fuissent obnoxii, horum tamen canonum rigor poterat eis prudenter relaxari. Nam cum fateatur Augustinus (*Ep. 183, n. 44*), quod *clerici vel etiam episcopi post pœnitentiam permanere non deberent*; huic tamen Ecclesiæ legi supplendum esse monet, *nisi hoc pacis ipsius compensatione salvaretur*. Ut enim, inquit paulo inferius, *constitueretur in Ecclesia, ne quisquam post alicujus criminis pœnitentiam clericatum accipiat, vel ad clericatum redeat, vel in clericatu maneat, non desperatione indulgentiæ, sed rigore factum est disciplinæ*. Quod autem aliquando Ecclesia disciplinæ rigorem utiliter remittat, sic illustrat instituti-nis exemplo (*num 44*): *Cum enim præcius ramus inseritur, sit aliud vulnus in arbore, quo possit recipi ut vivat, qui sine vita radicis peribat. Ita ergo et isti cum ad radicem catholicam veniunt, nec eis quamvis post erroris sui pœnitentiam honor clericatus et episcopatus aufertur; fit quidem aliquid tanquam in cortice arboris matris contra integritatem severitatis, etc.* demum concludens, *Sic multitudinibus per schismata et hæreses pereuntibus subvenire consuevit* (Ecclesia). Luciferi lapsum subinde notat, *Hoc displicuit Lucifero... et cui displicuit, in tenebras cecidit schismatis amisso lumine charitatis*.

98. *Luciferi ut amicitiam semper coluit Hilarius, ita lapsum doluit.* — Casum tanti viri, quem ob singularem constantiam tota merito suspiciebat Ecclesia, Hilarius haud dubie graviter indoluit. Quanta enim illum reverentia coluerit, vel hinc manifestum est, quod similitudinis vocabulo, a quo nonnihil abhorrebat, usus sit, ubi illud ei intellexit usitatum (*Apologet. Respons. 5 et 6*). Nimirum non ignorabat eorum, qui causam eandem medios inter hostes tuerentur, valde necessariam esse animorum sententiarumque concordiam; hancque facile dissolvi, nisi qui sui magis compotes sunt, morem gerant sociis mentis

sux minus potentibus. Eo animo etiam postea ab eodem Lucifero ob suum de Synodis librum reprehensus, injurias injuriis non repulit, sed sermonis lenitate ac rationum evidentia (1) vicit. Unde nihil ab Hilario non tentatum opinamur, ut a schismate avocaretur Lucifer, cujus amicitia semper ipsi tam chara fuerat. Et vero credibilene est, eum qui nulli pepercit labori, quo lapsos erigeret, quidquam non movisse, ut qui hactenus tam fortiter steterat, non caderet? Sed quod Rufinus Luciferi ipsius casus data occasione ait (*lib. 1, c. 30*), *Temere cœpta corrigi* (tantum) *spato solent*, si de aliquo, certe de Lucifero, vere dictum est, utpote viro ejus indolis, quæ facile flecti non posset.

99. *Hilarii auctoritas idonea fuit, quæ Luciferi schisma compesceret.* — Non inanis tamen labor Hilarii fuit: cujus industriæ simul et auctoritati tribuentium videtur, quod Luciferi schismati pauci adeo adhæserint, ut cum Hilario diacono, Hieronymo teste, tota secta interierit. Neque vero Lucifero facile erat aliis persuadere, eum ex animi remissione, et non ex mera charitate dare lapsis veniam, quem alias omnibus in periculis intrepidum et invictum pro gloria Domini stitisse certo sciebant. Imo ubi causa postulabat, quam non mollis ac remissus fuerit eo ipso tempore Italia tota conspexit.

CAP. XIII. 100. *Hilarii cum Auxentio congressus.* — Partem anni 362 totumque 365 Hilarius in Italia egerat, cum Valentinianus rerum potius Mediolanum, Februarii 26 die an. 364, pervenit. Et cum de rebus a se pro Ecclesia feliciter gestis merito potuisset gloriari; nihil dum se fecisse existimabat, quamdiu superesset qui Christi divinitati adversaretur. Procul ab inani gloria, sic contestatur se veram pacem et anissam quærere, et turbatam componere, et repertam tenere curavisse; ut continuo subjiciat (*Contra Auxent. n. 4*): *Sed hujus ipsius nos fieri vel participes, vel auctores, nec temporis nostri peccata meruerunt*, quasi voti sui compos nequaquam fuisset. Apud alios constat unius Hilarii beneficio Gallias hæresis piaculo liberatas, ejusdem præsertim industria, suavitate, eloquentia Italiæ atque Illyrico prope toti pacem redditam, eoque in Occidente redactam Arii prius tam amplam hæreditatem, ut ad unos Valentem, Ursacium, Germinium, Gaium atque Auxentium tota deflexisset. Hilarius unus non gratulatur, quod ad tam paucos redacta sit misera illa hæreditas; sed quod non prorsus sit extincta, nihil dum se profecisse arbitratur. Vires igitur exserit: seu illi ut ejus eludant conatus, etiam se tam impii magistri hæredes negant. Non enim idem ille Satanæ spiritus, a quo pridem Arius excitatus animatusque est, sese in iis palam audet ostendere: sed in angelum lucis transfigurari cogitur, quo facilius lateat.

101. *Auxentium Mediolano expellere nititur.* — Hujus arte præ omnibus lusit Auxentius, nec tamen Hilarium fallere valuit. Nam quanto magis enitebatur

(1) *Lib. 1 Carm. de vita S. Martini.*

ut virus suum tegeret, tanto ille amplius intendebat A ut detegeret, et ut ab ipso velut a venenato serpente Mediolanensem civitatem, quæ ob singulare in catholicam fidem studium clara ipsi semper fuerat, liberaret. Continuo Auxentius sibi male conscius Valentinianum prævertit, ac verbis sese catholicum mentitus, plebem suam ab Hilario perturbari conquestus est. Eo audito rex pacis amans, suoque adventu pacem firmare cupiens, haud difficulter inductus est, ut Mediolanensium Ecclesiam a nemine perturbari edicto gravi præciperet, Hilarius Ecclesiam hæretico a catholico principe sub unitatis specie ac voluntate credi non sustinens, Valentiniano etiam importuna interpellatione suggestit, *Auxentium blasphemum esse, et omnino hostem Christi habendum, eumque aliter credere, quam rex ipse aut alii omnes haberent.* His rex B permotus, Auxentium cum Hilario a Quæstore et magistro audiri præcepit una considentibus episcopis fere decem, quos inter emicabat Hilarii adjutor ac socius Eusebius Vercellensis. Ille primum de persona calumniari, ac nolle Hilarium ut episcopum audiri, quem quondam Saturninus damnasset. In promptu ei erat responsio, se nunquam ab episcopatu dejectum esse; ac frustra objici exitium, quo Saturnini opera fuerat expulsus, cum id ille inique adeo effecisset, ut mendaciorum, quibus ad hoc facinus pervenerat, palam eum convincere sibi liceret a Constantio poposcerit, ac novissime in Bituricensi concilio convicerit. Quid vero sit responsum, ad alia properans Hilarius silentio prætereundum duxit. Monet tantum tunc ab iis qui audiebant decretum esse, ut C de fide potius, sicut regi placuerat, ageretur. Auxentius hic in arte positus, Christum Deum negare dum timet, eum unius cum Deo patre divinitatis et substantiæ profitetur. Professionem hanc scripto mandari placet; et continuo Hilarius libellum regi per quæstorem offert, quo quid convenisset contineretur. Exinde Auxentius omnium iudicio cogitur quod jam confessus erat palam profiteri, et scripto consignare. Ille diu consilia sua versans, sic verba componit, ut regis fidem eludat. Unde demum ab iis, quos versipellis ejus malitia fugiebat, spargitur per Hilarium exposita dissidere sententia.

102. *Ab Hilario relegitur.* — Victus videbatur Auxentius: si quidem ex illo conflictu nequiverat evadere, nisi se cum eo consentire finxisset, quem D antea hæreticum vocitare consueverat. Hinc adversarii sibi subacti gloria in Hilarium redundabat. At ille domino suo quam sibi malens vincere, de victoria gratulari nesciit, quam ipsi nihil conferret. Veritus itaque ne hostis Christi, quem non mutatum aciebat, pia plebi cui præpositus erat insidias strueret, reclamavit fingi omnia, fidem denegari, Deum atque homines illudi. Posthabita tamen ipsius admonitione, Valentinianus jussit eum Mediolano cedere, et ad Auxentii communionem accessit.

103. *Gesta cum Auxentio in publicam lucem edit, datque moderationis specimen.* — Paruit Hilarius regis præcepto; sed neque Ecclesiæ Mediolanensi alijsve

defuit. Namque editis totius congressus gentis, et patrefacta Auxentii fraude, ut ab eo sibi caverent sinceræ fidei amatores effecit. In hoc autem scripto quid magis mirere? summamne illius in detegendis vafferri hæretici dolis ingenii acumen, et in his arguendis fidei constantiam? an in excusando rege prudentiam atque moderationem? Legerat Valentinianus sibi datam ab Auxentio epistolam, qua dum hæreticus ille Hilarium atque Eusebium veluti blasphemos traducit (num. 13 et 15), dum concilia impiorum, quibus inlyti illi Christi confessores injuste damnati fuerant, probat, dum labores eorum ad restaurandas Italiæ Ecclesias audiri vult velut schismaticarum opera, dum demum laudat Arminensis Concilii gesta, ejusque fidei acce adhærere gloriatur, cui non aperte prodit arianum animum? Nusquam tamen Hilarius regem iniqui iudicii roem postulat, quod se repulso Auxentium receperit mentientem. Recens injuria nihil ab ejus calamo exprimit, in quo debitam regi reverentiam desideres. Semper quippe qui compos nulli se perturbationi permisit, qua regis fidei sinceritatem perpectam habere non crederetur. Homo humanus atque amans pacem facilem principi veniam tribuit, qui præ nimia humanitate et uno pacis studio peccarat. Et qui alias Orientales episcopos, cum hæreticis quantumvis probèbiter mentientibus credidissent, ideo laudaverat, quod religiosum est Deo sua reservare; sententiam hanc non mutavit, cum hæretico fidem non tam cito haberi ipsius interesset. Quocirca Valentinianum excusandi studiosior, quam accusandi, sic illum ad Auxentii communionem advenisse significat, ut id ab eo præstitum adjungat pro fidei sinceritate, quam hæreticorum illum profiteri arbitrabatur. Et ubi declarat Imperatorem circumventum, totam culpam in Auxentium confert, quod nimirum *lucit ille verbis, quibus possit fallere et electos*; quasi timeret ne aliqua in eum cætem negligentia suspicio incidere.

104. *Amore veritatis Auxentii nequitiam durius corripit.* — Non solum Regi parcat, sed et Comitibus cæterisque quorum fide Auxentius abusus erat. In unum illum sycophantam atylum acuit. Unus enim idemque veritatis ac sinceritatis amor, qui sine vehementi mendacii odio purissimus esse non potest, Hilarius et in eos qui præ simplicitate decepti fuerant commiserationem, et in eum qui fraudulentor deoperat, indignationem movit. Et vero ubi charitas ardet, concipit flammæ: quæ cum ignorantes illustrent ac benigno calore loveant frigidos, duos ac pertinaces justo dolore puniunt atque consumunt. Diversos illos orduatæ charitatis effectus ut olim ostenderat Hilarius (in Const. n. 2), dum resecandos esse decrevit qui errandi aliis auctores essent, indulta cæteris eorum consortibus resipiscendi facultate; ita et nunc ostendit, dum deceptis parcens, unum persequitur mendacii ac fallaciæ auctorem. Ab hujus nequitia ut vehementer abhorrebat, ita etiam nihil omisit, quo alios pariter ab ejus societate deterreret. Nec alia apparet causa, cur acriter adeo in eos invectus,

quos male parietum amor cepit, quippe sub his pacis nomen ingredientes, male Ecclesiam Dei in parietibus et tectis venerantur; nisi ut hinc omnem cum Auxentio jungendæ communionis occasionem præcidat. Non ignorabat aliquidem Valentinianum eo propensiores fuisse, ut Auxentii fidem ab Ariana alienam iudicaret, quod hæretico huic ecclesiam per vim eripere nolens, in eis tamen, quas ille obtinebat, cupisset innoxie religionis suæ cultum exercere. Ipse igitur castioris religionis studio acerbatus, regis scrupulum, aliorumque, qui forte in eandem simulationem abierant, levare conatur igneis illis verbis: *Montes mihi et silvæ et lacus et carceres et voragines sunt tutiores: in his enim prophetae aut manentes aut demersi prophetaverunt (contra Auxent. n. 12)*; cum, inquit, non ambigam sit, intra sacrarum ædium tecta antichristum esse sessurum. Tum aut Auxentii non amplius lateat hypocrisis, pastoris instar solliciti, qui lupum adesse vociferatur, dum eum gregi insidiantem perspicit, clamat et ipse Auxentium esse Christi hostem, Satanæ angelum, fidei vastatorem, seseque nullis unquam incommodis adducendum fore, ut neque illius neque aliquorum unquam pacem sibi optet, nisi eorum qui secundum patrum nostrorum apud Nicæam tractatum, anathematizatis Arianis, Christum Deum verum predicabunt. Hæc si qui existimavit paulo vehementiora; quæ adversus hujusmodi hypocritas Pharisæos mitissimus Dominus emisit, in memoriam revocet. Rursum si quis ambigat, an Spiritu hunc incitatus Auxentium cognominare diabolum potuerit; recolat quod Paulus Elimæ Spiritu sancto repletus dixit: *U plene omni dolo et fallacia, fili diaboli (Act. xii, 10)*. Et Dominus quidem mendaciam hominum esse proprium ostendit, ut ex patre diabolo sint (Joan. vii, 44), quia ille ab initio in veritate non stetit, et mendacium ex propriis loquitur. Filios autem patris nomine nuncupare quid vetat? Sane sicut Julias, Christo ipso dicente, vere fuit diabolus, quia per eum animabatur, inquit noster Hilarius (in Paul. cxxii, n. 2); ita et vere diabolus Auxentius, qui illo auctore et impulsore agebatur. Quippe utrique diabolus in cor injecerat, ut Dominum prodiret.

105. *Ea etiam in re tibi temperat.* — Quanquam jure ac sanctæ adversus Auxentium indignationi non ita habenas laxat Hilarius, quin quæ silenda sint, prudens retineat. *Multa, inquit, alia proferre Ecclesiam pudor inhibet, et committere epistolæ Arianorum blasphemiarum dedecora pertimesco.* Auxentianæ confessionis virus ostendisse satis habet: at totum tam pontifici mysterii arcanum ipse potius quam per litteras optat exponere; ut nec eos fugiat quorum intereat omnes hæreticorum tricas et impietates non ignorans, nec ad eos perveniat quibus expedit fidei simplicitate contineri. Sponsa Christi Ecclesia casta et versanda est, et sponsi sui contumeliis non potest non offendi. Prudentis igitur fuit, pudicis illius auribus parere; ac nihil ei detegere nisi quod saluti ipsius conducere.

A 106. *Hujus laboris fructus.* — Cum hoc scripto Hilarius occurrere conatus esset discrimini, quod Ecclesie ex Auxentii fraude metuebat; Gallias repetiit, ut de hæresi Ariana triumphis, ita gaudiis cumulatus, si hujus versipellis hæretici fallaciam Valentiniano persuadere potuisset. Sed ubi hic perfectum et absolutum gaudium? In terra damnata versamur quæ quamvis in sudore vultus exculta, fructus ita edit, ut et spinas ac tribulos germinet. Hilarii tamen anxietas hinc aliquantum levabatur, quod Auxentius hæresis suæ virns ita tegere cogeretur, ut *sub antichristi sacerdote Christi populus non occideret (num. 5)*: ac si quando illud cœpisset pandere, adesset laborum ipsius socius et adiutor Eusebius, qui orthodoxi Imperatoris auctoritate subnixus jam ipsum comprimeret.

107. *Fabulæ nonnullæ exinde ortæ.* — Fabulis nonnullis locum præbuit is Hilarii in hoc toto negotio exitus. Quo enim alio nomine appellandum; aut ad quæ Hilarii gesta referendum putes, quod narrat Rufinus (*de adult. lib. Orig. apud Hieron. l. ix, p. 131*), *librum instructionis plenissimæ, ab Hilario Pictavensi ad emendationem eorum qui Ariminensi perfidie subscripserant conscriptum, ita ab inimicis illius corruptum esse, ut cum illis postea in concilio episcoporum, secundum ea quæ in libello ipsius se corrupisse noverant, hæreticum eum cœpissent vocare, ac prolatus libellus talis inventus esset, quem ipse non agnosceret, fecerint eum excommunicatum de concilii conventionibus discedere. Merito quidem ad hæc reclamant Hieronymus* (Hieron. l. ii, Apolog. advers. Rufin.): *Synodus a qua excommunicatus est, in qua urbe fuit? Dic episcoporum vocabula, profer sententias subscriptionum, vel diversitatem, vel consonantiam. Doce qui eo anno consules fuerint, quis Imperator hanc synodum jussit congregari: Gallianæ tantum episcopi fuerint, an et Italianæ et Hispaniæ: certe ob quam causam synodus congregata sit. Nihil horum nominas.* Sed si librum a Rufino memoratum eum intelligamus, in quo Hilarius historiam Ariminensis ac Seleuciensis synodi complexus fuerat; item si hunc librum jam tunc temporis corruptum ac truncatum existisse concedatur: haud difficulter deprehendas, unde Rufinus totam hanc narrationem contexerit. Nimirum cum auditu tantum accepisset Hilarium ab Auxentio hæreticum esse vocitatum, ac paulo post congressu habito ex urbe Mediolano jussum esse egredi; facile animo finxit, libri illius, quem corruptum audierat depravationem non in una plurimarum partium truncatione, sed in erroribus hæreticorum opera immissis sitam esse, ac libri auctorem propter errores illos non solum ex civitate, sed et e conventu expulsam esse.

108. Non minus absurdum est, quod pluribus in mss. inter Hilarii miracula recensetur, illum videlicet aliquando concilio, cui præerat Leo Papa, intervenisse; sed sede sibi negata decubuisse humi, quæ continuo ita excreverit, ut Leonis solum brevi cœquarum. Cui porro non pateat, cum ex gestis Hilarii nostri in congressu cum Auxentio, tum maxime ex

celebri controversia, quæ longe postea Leonem inter A et Hilarium Arelatensem in causa Celdonii intercessit, conflata esse monstruosam illam narrationem? Sed his relictis Hilarium in Gallias denuo revertentem prosequamur.

CAP. XIV. 109. *Hilarii acta reliqua et mors.* — Cum Hilarium populo suo per plures annos identidem subtraxissent diversa Ecclesiæ negotia; æquum erat ut ei tandem redderetur: quo suavi ipsius recrearetur conspectu, institueretur doctrina, et exemplis ad veram pietatem informaretur. Ipse etiam pacatos ac tranquillos demum meruerat dies, qui tam diu turbulentos habuerat. Et dignum erat, ut extremis vitæ suæ annis frueretur pace, qua ipsius præsertim curis Ecclesia gaudebat. Itaque circa finem anni 364, Italia discedens, Pictavos se recepit. Et quamvis hic nos B acta deficient; non est tamen ambigendum, quin assidue orationi vacando, et populum sibi creditum christianis instituendo disciplinis, perfecti pastoris munia obierit. In eo cum tunc temporis psalmos exposuisse, hinc necessario quodam modo conficitur, quod in eorum enarratione libros de Trinitate jam a se antea editos notet. Nam post editos illos libros nullum fere ei, nisi postremis his anhis, otium fuit quo tantum opus perficeret. Eo autem consilio illum ex omni Scriptura psalmorum potissimum reconditiores sensus explicandos suscepisse probabile est, quo videlicet suavius atque utilius canerentur. Tum enim in ecclesia cui præerat usitatos fuisse psalmorum cantus, persuadet cum hoc Tract. psal. cxviii lit. 5, num. 14, quo Christianos a vanis spectaculis ad objecta gratiora sic revocat: *Nisi forte obscænis illis spectaculorum turpium fabulis non amœnius divina illa humanæ spei eloquia cantantur: tum maxime illud Tract. psal. lxxiv, num. 12: Progressus Ecclesiæ in matutinorum et vespertinorum hymnorum delectationes maximum misericordiæ Dei signum est. Dies in orationibus Dei inchoatur, dies in hymnis Dei clauditur.*

110. Forte nonnullis incredibile videbitur, Hilarium post secundum in Gallias reditum, hoc est, post multas cum Arianis disputationes frequentesque pugnas, tractatus quos habemus in psalmos scripsisse; cum in eis sic juratis illis fidei hostibus parcat, ac si ne novisset quidem. Qui illum Origenis tantum verba interpretatum esse opinantur, hinc se facile expediunt, cum hæreses auctoris sui ævo nondum exortas ab interprete sileri minime mirum sit. Sed huic opinioni cum multa adversentur, quæ singulari Admonitione commodius exponemus; tum illud maxime repugnat, quod in iisdem Tractatibus dogma Ariano errori contrarium passim ea ratione adstruatur, quæ Origenis stylium minime sapiat. Credibilius itaque est, cum Arianas impietates silentio præterire, tum quod ab omni rixa et contentione alienum gereret animum, tum quod earum recordationem plebi suæ non conducere censeret.

111. *Hymnorum et mysteriorum libros edit.* — Ad idem tempus referre licet memoratos ab Hieronymo hymnorum mysteriorumque libros; ut cum apud

Orientalibus solemnem hymnorum cantum aliosque in celebratione mysteriorum pios usus receptos approbasset, hinc postmodum reversus, ad Occidentalem Ecclesiæ ritus ex eorum imitatione augendos aut illustrandos animum adjecerit. Ex Hilarii hymnis nonnullos in Ecclesia decantari solitos fuisse tradit Concilium Toletanum IV, anni 653. At vero eum tunc temporis elaborasse, ut inchoatam Concilii Ariminensis ac Seleuciensis synodi historiam auctiorem perfectioremque redderet; et in colligendis actis, quæ ad has synodos pertinerent, operam dedisse manifestum est ex postremis Fragmentis. An etiam senex in Cantica Canticorum scripserit, quorum expositione multi postea Operibus suis coronidem posuere, immo an aliquando scripserit, quis affirmet? cum lucubrationis hujus unus meminerit Hieronymus ex incerto tantum rumore, cui fidem ipse detrudere nonnihil videtur.

112. *In libris pingendis operam posuit.* — Pene e memoria exciderat aliud Hilarii non tacendum opus. Eum enim laborem manuum non neglexisse, sed quod ab ecclesiasticis curis supererat temporis, in pingendis sacris libris consumpsisse indicio est S. Perpetui Turonensis episcopi testamentum anno Christi 474 confectum, quo Augustodunensi episcopo Euphronio relinquit Evangeliorum librum, quem scripsit *Hilarius Pictavensis quondam sacerdos* (Spicil. t. v, pag. 106). Hoc sane opus Hieronymo eo magis probatum, quod per illud *et manus operetur cibum, et animus lectione saturetur* (Hieron. epist. 4, ad Rustic.), Hilario dignissimum fuit: ut scilicet Evangelium, quod corde gestabat, non solum ore coram audientibus proferret, sed et pio manu artificio procul transmitteret. Vetus etiam in ecclesia S. Gaii Turonensis asservatur Evangeliorum codex latinus, quem a S. Hilario scriptum putant, atque huic ecclesiæ a S. Perpetuo relictum, cum Euphronio ipse superstes fuisset, ex hujus testamenti verbis interpretari licet illud Christiani Druithmari natione Aquitani et Monachi Corbeiensis, qui circa sæculum ix floruit: *Vidi librum Evangelii græce scriptum, qui dicebatur sancti Hilarii fuisse, in quo primi erant Mathæus et Joannes, et prius (legendum posterius) alii, Marcus scil. et Lucas: ut nimirum sancti Hilarii dictus sit hic liber, quia manu ipsius exaratus. In aliis quoque libris ac præsertim synodorum actis describendis idem studium eum impendisse probabile est, ex eoque labore in promptu ei fuisse unde concilii Ariminensis historiam texeret, ubi id res ecclesiæ postulavit. Quæ autem hactenus, accuratius quo potuimus modo, e veteribus monumentis eruere et indagare curavimus Hilarii gesta, Fortunatus hac brevi summa complectitur: *Dum superstes fuit in sæculo, aut scripsit ecclesiasticæ fidei documenta, aut pugnando calcavit hæretica crimina, aut petenti tribuit miraculorum suffragia.* Sanctam adeo vitam non potuit nisi mors pretiosa consummare. Nonnulla quæ ad hanc spectant, ad calcem libri n. Vite a Fortunato scriptæ e mss. Germanensis et complurium aliorum fide sub-*

jiciemus. Extremum diem suum, Hieronymo et Gregorio Turonensi testibus, Pictavis obiit : quo anno, quove die, lis est inter cruditos.

113. *Quo die quove anno Hilarius diem suum obierit.* — Plerique sentiunt, obitum illius in diem 13 anni 567 incidisse. Et eo quidem die in vulgato Hieronymi martyrologio, ut et a Beda, Floro, aliisque posterioribus notatur *S. Hilarii depositio*. His accedit Calendarium tom. x Spicil. e ms. Corbeicensi, ann. 900, descriptum, in quo exstat, *Idus jan. Octabas Epiphaniæ et depositio sancti Clarii episcopi*; nam *Hilarii* vel corrupte *Elarii* loco *Clarii* legendum esse perspicuum est. Absque ullo mendo codex Gellonensi monasterio a Carolo Magno datus habet : *Idus januarii depositio S. Hilarii episcopi*. Plurimos præterea ac pervetustos consulimus Sacramentorum, Missarum atque Collectarum libros, in quibus idipsum legere est. Eidem opinioni favet Sulpicius, dum *Hilarium sexto anno post quam redierat, in patria obiisse* scribit. Sed minus commode cum ea componi queunt mox expendenda Hieronymi et Gregorii Turonensis verba. Neque vero Hilarii memoria ita in omnibus veteribus libris ad usum ecclesiasticorum officiorum consecratis consignatur idibus januariis, ut non etiam aliter, puta aut alia januarii die, aut 26 junii, aut calendis novembribus in iis recolatur. Quod cum audiunt, qui allatam sententiam tuentur, statim id ortum habere reclamant vel ex variis sancti ipsius corporis translationibus, vel ex recentioribus festorum celebrandorum ritibus, quibus non licet octavam Epiphaniarum diem, festumque S. Hilarii, pari solemnitate simul celebrare. Alium quidem usum olim fuisse concedendum est : idque persuadet vel unus codex Sacramentorum Ratoldi abbatis Corbeicensis jussu ante annum 986 exaratus, in quo primum occurrit titulus, *Idus januarii Octabas Epiphaniæ et depositio S. Hilarii* : deinde Collectæ de S. Hilario præmittitur Collecta de Epiphania : tum *super oblata*, ordine præpostero, primo celebratur memoria S. Hilarii; cujus unius laudes postea in Præfatione resonant : sequuntur exinde tres de sola Epiphania benedictiones : ac demum *ad complendum* prima oratio rursus est de Epiphania, posterior de S. Hilario. Verum iis, qui mss. per se consuluerint, non satisfacit hæc responsio. Nam etsi non ita multi, antiquitate tamen nihilo inferiores sunt, nec ad nostros ritus exacti codices, in quibus S. Hilarii festivitas calendis novembris recensetur. Hoc die in vetusto exemplari ecclesiæ S. Gatiani Turonensis habentur quinque Missæ, prima de omnibus sanctis, secunda de S. Cæsario, tertia et quarta item de omnibus Sanctis, quinta de S. Hilario, cum hac inscriptione : *Eadem quippe die Solemnitas S. Hilarii episcopi et confessoris*. Solemnem aliquam translationem hic indicari ultro concederemus, nisi in codice regio ab annis circiter 900 scripto et in perantiquo Ebrouicensis ecclesiæ pontificali non simplex solemnitas, sed *Natale sancti Hilarii* calendis iisdem prænotaretur.

114. Cum postrema hac epocha, si forte Sulpicium excipias, longe melius quam cum superiore convenit, quidquid veterum monumentis de morte Hilarii mandatum est. Ac primo quidem Gregorii Turon. testimonium est, quod *quarto Valentiniani et Valentis anno S. Hilarius apud Pictavos plenus sanctitate et fide, multis undique virtutibus editis, migravit ad cælos*. At vero tertio calendæ martii anni 367, initium sumpsit quartus Valentiniani et Valentis annus. Ut igitur in hunc non incidunt anni 367 idus januariæ, ita nec in Hilarii exitum. In utrumque autem apprime quadrant calendæ novembres. Idipsum prorsus ex Hieronymi chronico conficere est, in quo ad annum 367, ita recensetur Hilarii mors, ut Gratianus ad imperii culmen evectus prius memoretur. Nam cum Gratianus, Idacio teste, nono calendæ septembris anni 367, imperium adeptus sit; apud Hieronymum apte dispositus est ordo rerum, si Hilarius calendis novembris anni 367, ex hac vita migravit; secus, si idibus januariis. Quid de Hermanno Contracto dicemus? Is quidem dum Hilarii obitum, etsi anno 367, altero tamen, postquam imperii consors Gratianus factus est, anno commemorat, pugnantly loquitur : ab explicatis tamen Hieronymi atque Gregorii verbis propius recedit. Adsunt præterea historiæ Ariminensis synodi Fragmenta xiv et xv in quibus Singidunensis conventiculi epistola 18 decemb. die anni 366, data ac rescriptum Germinii aliquanto post missum continentur. Quis enim hæc e Pannoniis ad Hilarium Pictavis commorantem deferri, et ab eo opus suum addi intra idus januarias potuisse concedat?

115. Has ob causas, qui omnium prope miss. auctoritate perinoti, idus januarias die Hilarii extremo insignitas sentiunt, illum ad annum 368, vixisse existimant. Cum hac opinione apprime conveniunt Gregorii Turon. verba, neque Hieronymi chronicon repugnat. In hoc enim, inquit, cum Hilarii obitus ad ann. 367, novissimum locum obtineat, in initium anni 368 incidet, si hæc nota numeralis 368, uno tantum versu attollatur. Ad utramlibet opinionem ægrius accommodari valet quod ait Sulpicius, *Hilarius sexto anno postquam redierat, in patria obiit*. Nam aut circa finem anni 360, aut circa anni 361, initium eum reliisse prope certum est. At Blondellus aliique, falsa præcedentium editionum lectione decepti, ut Hilarii cum Auxentio conflictum decem annos post Ariminensem synodum habitum perpetram sentiunt, ita in annum 371 illius obitum falso rejiciunt. Hunc cum terræ motus, quem Nicææ anno 358 contigisse constat, Hieronymi in chronico excipiat; liquet præclarum hoc lumen ante finem anni 358 orbi nostro ereptum, ut in cælo clarius refulgeret.

CAP. XV. 116. *S. Hilarii miracula, reliquiæ, discipuli.* — Non sic cælum petiit Hilarius, ut terras penitus desereret. In his enim opem illius ac virtutem etiam post experti sunt plurimi. Tam multa ad illius tumulum patrata sunt miracula, ut Fortunatus ex

iis, quæ sua ipsius ætate edita sunt, librum integrum confecerit. Fortunatus idem seu alius libri primi vitæ Hilarii auctor testis est (*Præf. lib. II, n. 2*), tumulum ejus in dies ob prodigia, quæ neque in hodiernum diem, inquit, perseverant, celebriorem fieri. Quod Nicetius Trevirorum episcopus in epistola ad Chlodosuinum confirmat his verbis: *Quid dicam de Domino Germano HILARIO, vel Lupo episcopis, ubi tanta mirabilia hodie apparent, quantum nec dicere verbis valeo.*

117. Gregorius Turonensis lib. I Histor. Franc. c. 39, mortuos ab eo suscitatos tradit, et lib. de Gloria Confess. c. 2, satis habens ea in memoriam revocare, quæ libro Fortunati secundo continentur, aliud adjicit, quod reliquiarum illius ope in Gabalitano territorio factum est. Quanquam suspicio est, ibi Gregorium nominis similitudine deceptum Hilario Pictavensi attribuisse, quod Hilarii Gabalitani seu Mimatisensis episcopi fuerat. Neque tantum intra Pictavorum fines, aut in locis in quibus asserventur Hilarii reliquiæ, ipsius in edendis prodigiis virtus emicuit: testatur quippe Flodoardus (*lib. IV Hist. Rem. c. 48*) duas Remis in honorem sancti confessoris ecclesias extractas, et ambas miraculis illustres extitisse.

118. Alia variis in mss. occurrunt, nono, uti videtur, sæculo ab incertis auctoribus collecta: quorum fides etsi dubia est in iis quæ a suis temporibus remota sunt, non est tamen spernenda in iis quæ suo ævo contigisse testificantur. Collectionem hujusmodi complectitur codex Colbertinus 59, in quo primum legitur fabula de terra subito excrecente in synodo coram Leone. Tum sequitur miraculum de muliere, quæ ad sancti Hilarii sepulcrum invito conjuge pallium obtulerat. 3° Mulier memoratur alia, quæ toto corpore debilis ad basilicam S. Petri a B. Hilario missa sanatur. Hinc Godam quamdam exhibent cæcam et claudam, quæ Hilarii suffragiis recepta sanitate ad suos redire non valet, et basilicæ ipsius verrendæ se mancipat. Narrant, 5° quo pacto sacris illius exuvias in basilicam S. Petri, nunc S. Genovefæ a Frothaldo abbate delatis, duo serpentes ab absida fugati fuerint, simulque memorant quod ipse vivus in insula Dives patraerat. 6° Nobilis femina mentio fit veluti auctoris ævo a dæmone liberatæ. De ea siquidem ait, *quæ etiam neque hodie vivere perhibetur, et ad Sancti luminaria pro sua animæ corporisque salute votivum munus annualim videtur exsolvere.* 8° Comparet puer, qui cum ore aperto intra viscera serpentem admisisset, ductus ad insulam Dives, ubi sub invocatione S. Hilarii constructa erat basilica, curatus est. Narratur denique, qui Hilarius, Leonio præsentem, extremum vitæ suæ diem egerit. Duo hæc postrema Vincentius Bellovacensis in historiali Speculo (*lib. XIV, c. 51*) descripsit. Eadem fere aliaque continet ms. codex monasterii Longi-pontis ordinis Cisterciensis, quæ ab aliis neglecta vel per inertiam prætermissa auctor se collegisse perhibet. In his tertium est de Dauo, qui baptismum fide suscepit: ut Ramnulfus Comitum manu a sacro fonte susceptus, munificis albis poti-

atur. Mittimus quæ in Ottoboniano ms. exstant, quæve superioribus adjecit Aquitanicorum annalium scriptor Bouchetus, et ex eo Bollandus transtulit. Sed prætermittendum hic non esset, nisi jam illud tetigissemus, qui Chlodoveus magnus in certamen adversus Alaricum Gothorum regem descendens, futura victoriæ omen in ecclesia S. Hilarii acceperit, ideoque suis præceperit militibus, ut a regionis illius populatione sese abstinerent, nec quidquam ex civium bonis violenter auferrent.

119. *Hilarii nomen olim in sacro missæ canone recitabatur.* — Egregiam in cæly præcelsæ sanctitatem, quam tot prodigiis Deus testatam fecit, Ecclesia singulari semper veneratione prosecuta est. Antiqui Sacramentorum libri plerique memoriam illius in sacro venerandi sacrificii canone proximo post martyres recolunt. Tres e Vaticana bibliotheca memorat E. C. Bona, qui sancti Confessoris nomen eo loco præseferunt. Quibus consentiunt Corbeiensis codex annorum circiter 700, Remigianus Caroli magni ævo scriptus, Germanensis olim Gellonensi monasterio ejusdem Caroli dono datus, et alii quam plurimi, quos enumerare longum esset ac supervacaneum. In ipsa etiam liturgia Mozarabica primum inter confessores locum obtinet.

120. *Plurimæ basilicæ in honorem ejus extractæ.* — Præterea ut suam erga eum reverentiam demonstrarent majores nostri, plurimas in honorem ipsius basilicæ ubique construxerunt. Emicuit præ cæteris sancti Aredii Atanensis in agro Lemovicensi Abbatis pietas, qui quod sibi ex nobilibus parentum possessione obtigerat, ad sacram ædem sub sancti Hilarii invocatione excitandam magna ex parte contulit, ibique corpus suum sepulturæ mandandum constituit. Tantum autem abbati huic in meritis Hilarii fiduciæ fuit, ut cum Nectarium Lemovicensis civis prædivitis dolorem levare cuperet, unicum illius filium exanimem ad se afferri, et ad reliquias sacras B. Hilarii antistitis exponi præceperit, ubi facta oratione mox eum parenti incolumem reddidit.

121. *Translatio prima ipsius corporis.* — Sacrarum illarum reliquiarum prima ac celebris translatio (1) temporibus Chlodovei regis ac Fridelini abbatis facta memoratur. Petrus Damiani in anniversaria illius solemnitate sermone habito testatur, sanctum corpus in locum qui præparatus ei fuerat, propriis angelorum manibus fuisse delatum. Idem prodigium legere est in uno Bellovacensis ecclesiæ ms. in quo præterea adjicitur, neminem exinde ausum esse sacrum corpus aut tangere, aut alio transferre: eamque ob causam nusquam alibi sacras illius haberi reliquias, nisi forte vestes sacerdotales, aut ex tumultu ejus, qui argento tactus ibidem scribitur, collectam pulverem.

122. Hæc si vera sunt, saltem non diu obtinuisse videtur scrupulosa illa in sacra Hilarii ossa religio. Ea enim Gregorii Turonensis ævo distracta fuisse,

(1) De hac translatione vide *Annales eccles. C. Coimtii* ad ann. 538, n. 41, 42 et 43.

prope persuadet quod ipse narrat, Dei nimirum sacerdotem, cum quemdam Gabalitanum territorii populum a vana circa stagnum superstitione revocare vellet, adeo in honorem B. Hilarii Pictavensis constructa, in eaque collocatis ejus reliquiis, populum his verbis adhortatum esse: *Nolite maculare animas vestras in his ritibus vanis; sed potius cognoscite (an colite) Deum, et amicis ejus venerationem impendite: adorate autem S. Hilarium Dei antistitem, cujus hic reliquiae sunt conditae; ipse enim potest pro vobis apud Dei misericordiam intercessor existere.* Probabile quidem est, ut diximus, Gregoriam similitudine nominis deceptam, Hilarii Pictavensis reliquias falso existimasse, quae Hilarii Mimatensis fuerint: at quin illas alibi quam Pictavis haberi potuisse, ac re vera habitas esse senserit, nullus dubitandi locus relictus est. His accedit quod ex B. Aredii vita, Gregorio eodem, si titulo credas, auctore scripta superius retulimus. Hinc enim liquet, nonnullas ex B. Hilarii membris reliquias apud Lemovicenses fuisse deportatas. Id tamen certius asserere esset, nisi ea aetate non tantum ossa sanctorum, sed et quaecumque ex locis, in quibus requiescerent, essent desumpta, reliquiarum nomine donata esse constaret. Testis est praeterea Bollandus, in Belgii finibus haud procul a Latiensi monasterio vicum esse vulgo *Walters*, in quo brachii ejus os theca argentea inclusum etiamnum asservatur, eoque confluere hominum multitudinem, qui debitam ei reverentiam exhibeant.

125. *Translatio altera in basilicam S. Dionysii.* — Postmodum S. Hilarii corpus a Dagoberto rege in percelebrem sancti Dionysii basilicam translatum fuisse, traditio est: quae licet Carolo Cointio ad ann. 638, n. 6, non videatur certa, nulla tamen evidenti ratione refellitur. Huic quidem opponi potest quod scribit Alcuinus, *Beatus secunda Pictavia B. Hilarii pontificis reliquiis exultat, quam venditionum et emptioinum altercatione* (*Homil. in Nat. S. Vitalis*). Si enim Alcuini aeo Pictavorum civitas Hilarii reliquiis exultabat, has se Dagoberti beneficio possidere sancti Dionysii caenobium falso gloriatur. Verum aequo reponere licet, haec illum locutum esse de S. antistitis cinere ac tumulo, ad quem populi tam confluerent, crebris virtutum signis, quae Pictavis in dies odebantur, permoti. Ea ipsa quoque ratione commode intelliguntur Petri Damiani verba, quibus Moysis sepultura cum Hilarii translatione comparata, quaerit cur nesciatur illius tumulus, hujus vero quotidie cum tanta gloria christianae devotionis invisatur. Et vero multa etiamnum loca sanctorum tumulis celebria magno hominum concursu invisuntur, quamvis alio translata sint eorum corpora. Et ut per multa non excurrat oratio, quis S. Placitii opem imploraturus, non eum locum properet tumulo illius et crebris prodigiis clarissimum, quamvis sancti ejusdem corpus Meldensis ecclesia retineat?

126. Longe minus movere debet, quod aiunt nonnulli, sancti confessoris corpus superiore saeculo Pictavis a Catyini sectariis igne consumptum esse.

A Nam duobus diplomatis an. 1394 datis et apud Bollandum relatis Pictavenses ipsi profitentur, non jam apud se, sed in sancti Dionysii monasterio sacras patroni ac pastoris sui reliquias asservari.

125. Verum quid opponet Cointius antiquo Augiensis monasterii monumento circa initia saeculi noni scripto, in quo hujus monasterii cum diversis affinis societates recensentur? In eo quippe legere est, *Ex Cella S. Dionysii, ubi Confessor Christi Hilarius quiescit humatus, Hilduinus abba* (*Anal. tom. iv, p. 644*). Unde conficitur, tam notum ubique saeculo nono fuisse, quod sacrae Hilarii exuviae in aseterio S. Dionysii in Francia requiescerent, ut etiam apud Germanos hac una nota a ceteris ejusdem nominis monasteriis discerneretur. An reponet, non hic abbatiam S. Dionysii in Francia, sed prioratum ejusdem monasterii in Alsatia indicari? Verum ex prioribus hujus monumenti verbis, quibus proxime post monasteria *S. Germani* et *S. Michaelis* subjicitur *S. Dionysii*, apparet monasterium Franciae intelligendum. Neque inde dubitari permittit Hilduini abbatis nomen, anno 814, S. Dionysii in Francia monachis praefecti. Sed esto, *Cella* hic sit, quam celebre S. Dionysii monasterium in Alsatia obtinebat, non ipsamet S. Dionysii monasterium. An id sibi volent verba superius allata, Hilarum confessorem in hac Cella quiescere? An potius hanc cellam ad celebre illud S. Dionysii monasterium pertinere, in quo *confessor Christi Hilarius quiescit humatus*?

126. Responderet forte, Hilarum Gabalitanum ibi designari, nisi sancti hujus in laudatum caenobium translationem recentiore esse (*ad ann. 638, n. 12*) ipse approbasset. Sed et Hilarium quis audiat *Confessoris Christi* titulo decoratum; nec statim Pictavensem cogitet? Neque facile mihi persuaserim, tantam olim fuisse Hilari Gabalitani famam, ut a sacris ejus exuviis celeberrimum S. Dionysii monasterium maxime apud Germanos nominatum sit. Hocine sic effectum putes, ut cum Hilarum in basilica S. Dionysii requiescere fama pererebisset, is statim in distitis regionibus existimatus sit, qui et aetate et gestis ceteros ejusdem nominis antecret? At neque id licet opinari, cum non unius Hilarii, sed utriusque, et Pictavensis scilicet et Gabalitani, reliquiis S. Dionysii ecclesia sibi gratuletur. Nunc quidem resecata littera Gabalitanum episcopum *Hilari* nomine ab Hilario Pictavensi discernit: at apud antiquos nulla fere est haec distinctio, apud quos etiam Pictavensis, in dignendi praesertim casu, *Hilari* nomine constanter donatur. Unde antiquus scriptor apud Photium cum Hilarii nostri laudet scripta, cum ob nominis similitudinem *Gabalorum episcopum* cognominat. His accedit quod nondum, ut diximus, in basilicam S. Dionysii delata fuerant S. Hilarii Gabalitani sacra ossa, cum scriptum est vetus illud Augiensis monasterii monumentum. Itaque saeculo nono indubitatum erat, magnum Hilarium in illa requiescere.

127. Non immerito igitur Dionysianum caenobium de tanto thesauro gaudeat, de cujus factura sicut vult

certum fertur, imo nihil nisi falsum; ita et de ejus possessione nullus alius locus gloriatur. Neque banc rem, puto, in dubium vocasset Cointius, si antiquum Augiensis monasterii monumentum ei videre licuisset. Adeo errori proximus est, qui ad respondendum quod a majoribus acceptum est, levibus quibusque conjecturis inclinatur. Nos illis potiore habentes fidem, Hilarium Christi confessorem in monasterio S. Dionysii quiescere credimus, et sacra ejus ossa, quæ catholicis omnibus magno in honore et pretio esse meruerunt, debito cultu veneramur. Sed de his satis: reliquum est ut de sanctis Hilarii discipulis nonnulla delibemus.

128. Inter primos numerant S. Justum, a B. Hilario sacerdotii gradu donatum, et ab eo missum ad Petracorios, ac prope Lemovicos sepultum, cujus memoria novembris die 25, recolitur. Hilarii vita, quam ab eo scriptam dicunt, et in cimelio magni Hilarii reperta, aut falsa aut certe interpolata est. Quis enim Hilarii discipulum operis ejus auctorem sibi persuadeat, in quo Hilarii cum Leone papa in synodo romana altercatio, meraque fabula a nobis jam refutata, occurrit?

129. Apud Pictavos prima Februarii die celebris est solemnitas S. Leonii, Hilarii laborum, ut aiunt, comitis individui, quem in mss. nonnullis legimus a B. Hilario jamjam morituro accersitum, ipsius obitus testem adstitisse. Nihil præterea de eo succurrit apud antiquos Vincentio Bellovacensi superiores.

130. Gregorius Turonensis Lupianum memorat, ab Hilario institutum et baptizatum: qui mox ut salutari lavacro ablutus est, migraverit ex hac vita, sepultusque in vico Ratiatensi juxta Nannetes miraculis claruerit. In aliquot ecclesiis prima Julii dies S. Lupiano sacra est: et apud Clarum montem 17 februarii die recolitur translatio S. Lupiani, ejusdemne, an alterius, incertum. Certe Lupianus nullus in fastis Arvernensis.

131. Jam in superioribus actum est de Florentia, quam etsi Pictavenses 1 die decembris colunt; Ferrarius tamen, auctore Canisio, prima Julii die Florentiam commemorat Hilarii discipulam, quam et in Dania collocat.

132. Florentiæ exemplum imitata videtur insignis illa Triasia, quæ relictis parentibus, opibusque con-

temptis Hilarium convenisse dicitur, ut vitæ instituendæ formam ab eo exciperet. Pictavis parœcialis basilica nomine illius insignita extat eo ipso in loco, in quo eam intra cellulam per multos annos ad mortem usque latuisse traditio est. Hanc nonnulli suspicantur reclusam eam esse, cujus cum laude non vulgari meminit Sulpicius (*Dial. II, p. 415*), quæ virorum omnium conspectum ita sibi negaverat, ut ne sanctum quidem Martinum officii causa eam invisere cupientem voluerit admittere.

133. At si ex discipulis Hilarii gloria aucta est, quanta ei accessit ex Martini institutione? Per hunc enim in antistites ac monachos innumeros, quorum pia conversatione Gallia deinde decorata est, sanctitatis semina respersit: quæ utinam et hac nostra ætate utriusque Pontificis sanctissimi meritis, patrocinii, et exemplis in Ecclesia præsertim Gallicana ita repullulent ac reflorescant, ut in posterum nec hæreseos monstra admittat, nec sacerdotii dignitatem ac sanctimoniam obscurari aut contaminari patiatur.

VITA SANCTI HILARII, AUCTORE HIERONYMO.

(*Lib. de Script. eccl.*)

Hilarius urbis Pictavorum Aquitanicæ episcopus, factione Saturnini Arelatensis episcopi, de synodo Biterrensi Phrygiam relegatus, duodecim adversus Arianos confecit libros: et alium librum de synodis, quem ad Galliarum episcopos scripsit: et in Psalmos commentarios, primum videlicet et secundum, et a quinquagesimo primo usque ad sexagesimum secundum, et a centesimo decimo octavo usque ad extremum: in quo opere imitatus Origenem, nonnulla etiam de suo addidit. Est ejus et ad Constantium libellus, quem viventî Constantinopoli porrexerat: et alius in Constantium, quem post mortem ejus scripsit: et liber adversus Valentem et Ursacium, historiam Ariminensis et Seleuciensis synodi continens: et ad præfectum Sallustium, sive contra Dioscorum: et liber hymnorum, et mysteriorum alius: et commentarii in Mathæum; et Tractatus in Job, quos de græco Origenis ad sensum transtulit: et alius elegans libellus contra Auxentium: et nonnullæ ad diversos epistolæ. Aiunt quidam, scripsisse eum et in Cantica canticorum; sed a nobis hoc opus ignoratur. Mortuus est Pictavis, Valentiniano et Valente regnantibus.

VITA SANCTI HILARII

A FORTUNATO SCRIPTA (1).

ADMONITIO IN DUOS LIBROS SUBSEQUENTES.

Etiamsi duo de vita Hilarii libri Fortunatum auctorem præ se ferant, Pascentio ambo inscribantur, et ambo eadem præfandi et incipiendi ratione convenient: an unus tamen utriusque auctor, quisve ille fuerit, non admodum perspicuum est. Ut enim post Hilarium multi

(1) In ms. Colb. *Vita S. Hilarii a servo suo Fortunato presbytero, postea episcopo.*

leguntur Fortunati: ita et in Annalibus Aquitanicis duo memorantur Pascentii, unus scilicet Hilarii discipulus, et in Pictavensi sede successor; alter, qui ejusdem ecclesiæ regimen S. Radegundis ævo suscepit. Libri primi scriptor Hilario se coævum facere videtur, ubi hoc Opus a se susceptum testatur rogatu Pascentii, quem sacratissimus Hilarius ac ipsis cunabulis ante sua